

ԿՐՕՆԵԿԵՆ, ՊԵՏԱՄԵԿԵՆ, ԲՆՆԵՍԻՐԵԿԵՆ, ԵՒ ԲԵՐՈՅԵԿԵՆ.

ԹԻՒ Զ. — ՇՐՋԱՆ Ե.

1872

ՏԱՐԻ Ե. — ՅՈՒՆԻՍ 30

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՊՏՈՒՂ ՅԱՆԿԱՂԻ

ՈՐ Ե

ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՒՐԲ ԵՍ ՏԵՐ,

ՀԱՐՑԻՆ.

(Շարունակում է):

«Որ ընդհանուր զեղանակի զայնպիսիս էլ —
սարքել զմանկունս արքայ Եկեղեցւոյ», :

Հաղարայկա խորհրդոցն Աստուծոյ սրբազան առաքեալն Պօղոս՝ գեղեցիկ դասաւորութեամբ կարգէ զբանն, որ վասն ընտրելոցն՝ յասելն, «Քի զորս յառաջն ճանաչէր՝ յառաջագոյն և հրաւիրեաց. և զորս յառաջագոյն հրաւիրեաց, զնոսին և կոչեաց, և զորս կոչեացն, զնոսին և արդարացոյց. և զորս արդարացոյցն, զնոսին և փառաւորս արար, » . յորում հինգ իր նկատի, նախ՝ ճանաչումն. երկրորդ՝ հրաւիրումն կամ հաճութիւն. երրորդ՝ կոչու-

մին. չորրորդ՝ արդարացուցումն. հինգերորդ՝ փառաւորութիւն: Ապա ի նախընտրելն Աստուծոյ զորք ի փառս, և կամ ի շնորհս, նախ ճանաչէ զհաճութիւն կամաց նորա ընդ կամս իւր, ուստի ասաց յառաջն ճանաչէր. երկրորդ՝ հրաւիրումն կամ հաճութիւն, զի ճանաչելովն զնա կարող կամաց իւրոց, հաճի ընդ այն. վասն որոյ ասաց «յառաջագոյն հրաւիրեաց», կամ հաճեցաւ. երրորդ՝ կոչումն, զի հաճելովն կոչեաց ի սուրբ արգանդէ անաղանին յիւր որդեգրական վիճակ, յարդարութիւն, ի սրբութիւն և յառաջադիմութիւն սուրբ վարուց, ի լաւագոյն վիճակ կենաց: Չորրորդ՝ արդարացուցումն, զի կոչելովն յայտոսիկ, ետ նմա զշնորհս հաւատոյ, յուսոյ, և սիրոյ, և զղջման. որովք կատարի առաջին արդարութիւնն, այս ինքն ի մեղաց, այլ և պարգեւելով զնորոգութիւն մտաց զնպատուս զօրաւորս ի պահել զԱստուծային պատուիրանս, զհաճումն յԱս-

տուածպաշտութեան՝ և յընտիր վարս, զարիւթիւն ի հանդէս վշտաց. ուստի ասաց « արդարացոյց », ։ Եւ Հինգերորդ՝ փառաւորութիւն, զի տեսանելով յայտոսիկ հաստատեալ՝ փառաւորէ յանանց կեանս հոգւով և մարմնով ի փառս իւրոյ Աստուածութեան։ Ըստ այսմ իմա ինձ և զհաստատելոցն ի շնորհս. բայց սոքա միջնորդութեամբ շնորհաց, իսկ նոքա անընդմիջարար կոչեցեալք ի փառս. ըստ այսմ ընտրեաց Աստուած զերանելիս, վասն այնորիկ ասաց, « որ ընտրեաց », ։ Ընտրելոցն Աստուծոյ պատերազմ մեծ է ընդ աշխարհի, մարմնոյ, և սատանայի, ըստ առաքելական բանին՝ թէ, « կերակուր նորա ընտիրքն », ։ Օ, ի ջան մեծ է սատանայի կորուսանել զմի ոք յընտրելոց, քան զբիւրաւորս յանընտրելոց. վասն որոյ զգործ ուժգնութիւն իւր դուն գործէ թափել ի վերայ նորա, զի յաղթեալ յաղթեսցէ և պարծեսցի ընդ չարութիւն իւր. ընդ որ սաստիկ պատերազմօք ընդդիմանան ընտրեալքն, զի յաղթեալ հալածեսցեն, և ամօթալից ի փախուստ ընկրկեսցեն, որով երևեսցին առաւելապէս սիրողք Աստուծոյ, և կատարողք կամաց նորա, որով և վարձուցն ակն կալեալ քնան՝ երանութեանն յԱստուծոյ. զոր պատրաստեալ պահի նոցա յամենաբարի արարչէն յըշտեմարանն արքայութեան երկնից. ըստ այսմ ապա յարէ՝ և ասէ, « երանելի », ։ Ոչ ոք կարէ ընկալնուլ զփոխարէնն գործեցեալ առաքինական վաստակոյ՝ մինչէ ի մարմնի, այլ գանձեալ ունի ի յերկնս, միւսանգամ գալստեանն Աստուծոյ. վասն զի վարձք առաքինական գործոց՝ հայեցողական տե-

սութիւն է Աստուծային. և ոչ ոք կարէ տեսանել զնա հայեցողական տեսութեամբ ի կեանս յայս, որպէս ասաց Աստուած Մովսէսի « ոչ ոք կարէ տեսանել զերեսս իմ » և ապրի, , . ուր ասէ մեծն Վարդան, Մեկ. Ելից. գլ. Լ. Գ. Ոչ թէ չկամիմ ասէ, այլ դու ոչ կարես. և զի մի տրտմեսցի պակաս գոյով, ասէ, և ոչ այլ ոք մարդ այժմու կենօքս և յաշխարհի, , :

Եւ Տէրն մեր ասէ, « Իբրեւ ոչ եթէ շայր ուրուք տեսեալ իցէ, եթէ ոչ որ Ին յԱստուծոյ, նա ետես զշայր », ։ Եւ Յովհաննէս աւետարանիչն գրէ. Ե. 98. « զԱստուած ոչ ոք ետես երբէք, բայց Միածին Որդի, որ է ի ծոց Ըօր. նա պատմեաց մեզ », ։ Եւ դարձեալ Ե. թղթ. Դ. 12. « զԱստուած ուրուք երբէք չիք տեսեալ », ։ Եւ Պօղոս գրէ Տիմ. գլ. Գ. 16. « Ոչ ոք ետես ի մարդկանէ. և ոչ տեսանել կարող է », . ուր ասէ մեկնիչն, « զյայտնի տեսութիւն էութեան նորա ոչ ոք ի մարդկանէ ընկալաւ, և ոչ իսկ կարող է ոք այսպէս տեսանել, ցորչափ ի մահկանացու կեանս է. կարդ նախախնամութեանն Աստուծոյ ի հանդերձեալ յանմահ կեանս պահեաց զայն տեսութիւն՝ շնորհօք միայն, և ոչ բանաւոր մտաց կորովութեամբ », ։ Բայց աստանօր Սարգիս Պիլուարդ ասէ յիւրում Աստուածաբանութեան, ի մէջ բերեալ զուսիս սրբոցն Պօղոսի և Մովսիսի. « յիրաւի եթէ ոչ էր տեսեալ սուրբն Պօղոս զէութիւնն Աստուծոյ, զնորհուրդըս Երրորդութեան և մարդեղութեան, այլ միայն հաւատովն էր ծանուցեալ, կարէր զնոցանէ ճառել, , . և զկնի ասէ, հաստատի բանիւ Թովմայի, և սրբոյն Օգոս-

տինոսի. որպէս եղև Մովսէս առաջին վարդապետ շէրէից, նոյնպէս և Պօղոս եղև առաջին վարդապետ հեթանոսաց, ապա պատշաճ էր տեսանել նոցա զաստուածային էութիւնն, և խորհրդոցն լինել աւանատես վկայ. որով բարեոք և հաստատուն ուսուցեցին զշէրէայս և զհեթանոսսս, : Եւ ներհակ այսմ ասէ Լուդովիկոս շաբերդ Եստուածային ստոր. գլ. Խ. Խնդ. Գ. « Եսիցես, ասէ, սուրբն Պօղոս յափշտակեցաւ ի դրախտն մինչև յերրորդ յերկինս, իսկ Մովսէսի խոստացաւ Եստուած ցուցանել զինքնաբուն բարին, և խօսեցաւ ընդ նմա դէմ յանդիման, և ոչ ձեռվք և օրինակօք. ապա հայեցողական տեսութիւն շնորհեցաւ նոցա, :

Պատասխանեմ, ասէ. յայտնի և մեկն վկայութեան անմարթ է դիմադրել զերբութիւնսն. քանզի նախ չէ յայտ, թէ՛ զի՞նչ իցէ երկրորդ երկինքն՝ յոր յափշտակեցաւ առաքեալն, և զի՞նչ անդ լուեալ իցէ. երկրորդ՝ յայտնապէս ասաց Եստուած Մովսիսի, « Ո՛չ կարես տեսանել զի ոչ տեսանէ մարդ զերեսս իմ, և ապրի, : . ապա Մովսէս ոչ ետես զինքնաբուն բարին յիւրում տեսակի, այլ ի մարդկային պատկերի, յորում Եստուած կամ մանաւանդ հրեշտակն փոխանորդ Եստուծոյ. որպէս և գրեալ է Գործոց Լ. 37. 38. « երևէր Մովսէսի՝ և խօսէր ընդ նմա՝ որպէս բարեկամ ընդ բարեկամի՝ բերան ի բերան, և դէմ յանդիման, այլ ոչ երազովք և նմանութեամբք, և նսեմ օրինակօք, որպէս հրով, ամպովք և լին, : Ընդմիջ վարձս առաքինութեան ոչ դժկարողացաւ և կարող է ընկալնուլ մինչդեռ է ի մարմնի, և յանձատմանն ևս,

որպէս ասէ երանելին Պօղոս Բ. Տիմ. Գ. 8. « Եստուհետև կայ մնայ ինձ արդարութեան գտակն, զոր հատուցէ յաւուրն յայնմիկ արդար դատաւորն, և ոչ միայն ինձ, այլ և այնոցիկ ոյք սիրեցին զյայտնութիւն նորա, : . ուր ասէ մեկնիչն, յաւուր յայնմիկ, ի մեծի և ի յետին աւուր դատաստանի բովանդակ լրութեամբ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ. իսկ մինչ է ի մարմնի տեսանելով զԵստուած վերացելաբար, վայելէ զառհաւատչեայն երանութիւն վարուցն առաքինական վաստակոց, և ոչ լինի երանեալ՝ այլ երանելի՝ որպէս հրաշալին էջակօր մինչ էր ի մարմնի. վասն այսորիկ գեղեցիկ ասաց « Երանելի, : Երանելութիւնս երբակի նկատի, յԵստուծոյ, ի հրեշտակաց, և ի մարդկանէ. որ հայի յերբեակ ժամանակս՝ յանցեալն, ի ներկայն, և յապառնին, որ նոյն է յաւիտեան՝ և յաւիտեանս յաւիտենից. ի մարմնի՝ կատարելապէս ի մարդկանէ. յանձատմանն՝ ի հրեշտակաց և ի մարդկանէ. ի միաւորմանն՝ յԵստուծոյ, ի հրեշտակաց, և յարդար անձանց. հրեշտակքն ըստ բանի մտաց և գործոց. արդարքն ըստ բանի շրթանց և գործոց: Իսկ Եստուած շնորհական տեսութեամբ իւրով, որ է բուն իսկ երանութիւն սրբոց, և արդարոց. զայսոսիկ նկատելով երգէ ցնծութեամբ յասելն « զերանելի հայրապետն, : . ապա կամի ասել, ով լուսաւորեալ որդիք նորոյ Սիօնի ներբողական ձայնիւ բարձր արարէք զԲրիստոս Եստուածըն յաւիտենական օրհնեղութեամբ, որ ընտրեաց զսուրբս և զերանելին ի մարդկանէ և ի հրեշտակաց, և զերանելին յիւրմէ, յանանց կեանս՝ առ ի լուսազարդել

զմեզ զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ, մեղ-
րածորան վարդապետութեամբն իւրով,
և հրեշտակային վարուց օրինական. վասն
որոյ յարէ ասելով «ի լուսաւորել զման-
կունս սրբոյ եկեղեցւոյ, . . . ըստ Ղիոնէ-
սիոսի գործ հրեշտակաց է մաքրել լուսա-
ւորել, և կատարելագործել. և ըստ Ալ-
պերտի՝ երկւք իմանամք զիւր իմն, տեսա-
կօք՝ որով ճանաչեսցուք, լոյս՝ յորում
ճանաչին տեսակքն, և դիմաւորութիւն,
որով դարձուցանեմք զմեզ յիմացութիւն
ի վերայ տեսակին: Արդ՝ լուսաւորէ հրեշ-
տակն զիմացականս մեր զարթուցանելով
և պատրաստելով և զառ ի յԱստուծոյ
լոյս առ մեզ բերելով: Ղարձեալ փոփոխե-
լով զտեսակս յերեակայութեան, և բա-
ղադրելով և տարորոշելով, ըստ պահան-
ջելոյ իրին՝ յինքենէ յայտնեցելով. դար-
ձեալ ճառագայթելով ի վերայ այնր տե-
սակաց զլոյս իմացման իւրոյ, զի շարժե-
ցեն զիմացականս մեր: Եւ ևս զարթու-
ցանելով զգիտաւորութիւն հոգւոյն շարժ-
մամբ իմն, զի դարձուցէ զինքն ի վերայ
երեակայմանց այնց տեսակաց, զորս կամի
հրեշտակն տալ մեզ իմանալ. մաքրեն ի
բաց մերժելով զերն մունս որք արգելուն
ի մեզ զլուսաւորութիւնն՝ զոր ինքեանք
առնելոց են ի մեզ. ուստի զերիս զայսո-
սիկ մերժեն՝ զողորմութիւն, զմառախուղս
երեակայութեան, և զսուտ կարծիս բնա-
կան առաքինութեանց որք ընդ դէմ յայտ-
նութեան հաւատոյ, և կատարելագործեն
այս ինքն յառաջացուցանեն առ բարին:
Եւ զի առաջնորդք, և եպիսկոպոսունք
կամ քահանայք են նմանութեամբ հրեշ-
տակք, յայտնապէս տեսանի ի Յայտնու-
թեան ԳԼ. Բ. ուր խօսի զերիցանց՝ Ե-

պիսկոպոսաց՝ առաջնորդաց ասելով «առ
հրեշտակն Եփեսացւոց զրեան որ էր սուրբն
Տիմոթէոս աշակերտ սրբոյն Պօղոսի. առ
հրեշտակն Օմիւռնիոյ՝ որ էր սուրբն Պո-
ղեկարպոս. առ հրեշտակն Թեափոնիոյ՝ որ
էր սուրբն Վարպոս. և այլ ևս առ երիս
առաջնորդս՝ Սարտենտիոյ, Փլատելգեն-
սիոյ, և Լաւողիկեայ: Եւ Մաղաքիայիւ
ասէ, Բ. 7. «բերան քահանային զգուշա-
ցին գիտութեան, զի հրեշտակ Տեառն
Ամենակալի է, . . . ուր ասէ Կուռնել. Մեկ.
Մաղ. անդ. «դեսպան ի մէջ մարդկանց
և Աստուծոյ, . . . զի զօրէնս յԱստուծոյ
ուստալ առ մարդիկ բերէ իբր մուննտիկ,
զի զոր ինչ լսէ ի Թագաւորէն՝ զայն ա-
տաբերէ, և զկամս Թագաւորին պարզա-
պէս յայտնէ, զի ի նմանէ զոչ ինչ յաւե-
լուլ կամ բառնալ կարէ, զի ոչ է ինքեան
բանն, այլ Աստուծոյ: Այսպէս և քահա-
նայն, բայց ինքն միայն զործիք և միջ-
նորդք, և փոխաբերապէս, զաղաչանս ժո-
ղովրդեան առ Աստուած մատուցանէ, հա-
սուցանէ: Երկրորդ՝ զի որպէս հրեշտակք
սպասաւոր առաջի Աստուծոյ, այսպէս և
քահանայն. և որպէս հրեշտակք միշտ ան-
դադար գովեն զԱստուած և սաղմոսն,
այսպէս և պարտի քահանային. և Թէ հե-
տեիլ պարտին հրեշտակաց՝ ճշմարտու-
թեան, պարզութեան, ողջախոհութեան,
մաքրութեան, զի իբրեւ հրեշտակք են ի
մէջ մարդկանց, վարդապետ ի մէջ մարդ-
կանց, հովիւ ի մէջ կենդանեաց. զի քա-
հանայքն սրբագործութեամբ, և ձեռնա-
դրութեամբ են հրեշտակ, ոլով զմեծա-
գոյն իշխանութիւնն՝ քան զոր ունին հր-
եշտակք, յԱստուծոյ ընկալան: Երեք
են պաշտօն հրեշտակաց՝ այս ինքն մաքրել

լուսաւորել և կատարել, այսպէս և քահանային: Ըստ այսմ և երջանիկ հայրապետս Յակօբ գործով քաւող ժողովորեանն և առաջնորդ Մծբին մեծահոգի քաղաքին, էր հրեշտակ ի մէջ նոցա. մաքրէր զնոսա յաղտոյ մեղաց և յաղանդոց հերձուածողաց, և հեթանոսական կռամուլութեանց. լուսաւորէր հրաշալի վարդապետութեամբ և սքանչելի վարուց օրինակաւ, և կատարելագործէր վերածելով զնոսա յուղիղ պողոտայն երկնից արքայութեանն. ուսուցանելով և վարուք, պարգեւէր նոցա կրկին թեք առ ի վերասլանալ յօթեանս բարձրութեան երկնից՝ տեսական և գործնական առաքինութեամբ. և զի՝ վասն այսորիկ ընտրեաց Աստուած զսա, վասն այսորիկ ասաց՝ «ի լուսաւորել զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ», :

Լուսաւորել չորեքլին նկատի. լուսաւորիլ յայլմէ, և լուսաւորել զայլս. ոչ լուսաւորել զայլս, լուսաւորիլ յայլմէ. ոչ լուսաւորիլ յայլմէ, լուսաւորել զայլս, ոչ լուսաւորել զայլս, և ոչ լուսաւորիլ յայլմէ: Առաջինն գովելագոյն. երկրորդն ըստ իմիք գովելի. երրորդն՝ ամենագովելի. իսկ չորրորդն ամենեւին խոտելի: Ըստ առաջնոյն յատուկ է հրեշտակաց, և ուսուցիչ վարդապետաց. ըստ երկրորդին՝ ումանց. ըստ երրորդին՝ միայն Աստուծոյ. իսկ չորրորդ՝ սատանայի, և նորին կամարարացն:

Ըստ գովելագոյն կերպին ասացաւ՝ «լուսաւորել», զի ըստ օրինակի հրեշտակաց զարթնոյր լուսով իմաստութեան առ ի յԱստուծոյ, և զարթուցանէր զմանկունս Սիօնի լուսով գիտութեան. պատրաստէր զկամս իւր առ այն, և զնոյն առնէր կա-

մացն այլոց, սլանայր բարձրանայր յըստօրայնոցս ի տեսութիւն տնտեսութեան ամենապարզեւորին երախտեաց, և զնոյն յուշ ածէր մանկանցն ուխտի, և ժողովորական խմբից՝ փոփոխէր զտեսակս մտաց մերոց, ի մեծէն առ մեծամեծս վերառեալ, և զնոյնս առնել յորդորէր զամենեսին, զինքեան պարգեւեալն ի Հոգւոյն սրբոյ բանից՝ աստուածապետական շնորհաց, առնոյն շարժէր զեմացականս ի վերայ այնց պարգեւեալ բանից, ճառագայթելով զյոյս իմացման իւրոյ յասենի վարդապետութեան. ըստ այսմ կերպի իմա ինձ զմաքրելն և զկատարելագործելն, վասն որոյ երգեաց ասելով՝ «իլուսաւորել զմանկունս», : Անձինք եկեղեցականաց առ հասարակ ի լեզու գրոց կոչին ուխտին մանկունք, ըստ այսմ ի Ժամագիրք, «վասն վարդապետաց՝ քահանայից՝ սարկաւազաց՝ դպրաց և ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ», : Ըստ այսմ կոչին և առաջն թագաւորին կացեալ, յապասաւորութիւն, որպէս երեք մանկունքն յապարանս թագաւորին՝ Աբուգողոնոսորայ, զի ըստ Առնունելայ Ալի. մեկն. Վան. գլ. Վ. յորժամ անկան ի հնոցն՝ էին յիսուն և եօթն ամաց, զի էին վերակացութեան բոլոր Բաբելոնի. և այս ասէ չէ գործ մանկանց: Եւ պատմագիրն յաղաղս եօթն մանկանց ննջողաց Եփեսոսի գրէ ծանօթ. վարուց եօթն ննջման մանկանց, և Իսկ մանկունք կոչին եօթն ննջողքն՝ ոչ այնչափ վասն տղայական հասակին, զի ումանք ի նոսա սլատանիք էին, և ումանք երիտասարդք, որչափ վասն զի էին պալատական պաշտօնեայք կամ զինուորեայք ի սպաս արքունական, վասն որոյ և Փոս կոչէ միանդա-

մայն մանկունս և պատրիկս. որպէս և յաւետարանին՝ ծառայ հարիւրապետին մանուկ կոչե Յունական ոճով : Եւ ի գիրս Թագաւորութեանց ասի, « յարիցեն մանկաին և խաղայցեն », և ի Պատարագամատուցին զօրք առ հասարակ Թագաւորաց քրիստոնէից կոչին զինուորեալ մանկունք : Իսկ սուրբ եկեղեցի գոյով տուն և ապարան երկնից Թագաւորին Մատուծոյ՝ որ հանապազ աներեւութաբար բազմեալ կայ ի սրբութեան սեղանին, առաջիկայք կոչին մանկունք ուխտի նոցա նուիրեալք, զի որոշեսցին յերկրաւոր Թագաւորացն պաշտօնեայ մանկանց : Բայց աստանօր ոչ եկեղեցական մանկանց և եթ խօսի, այլ զամենայն քրիստոնէից՝ որք են, և կոչին մանկունք. ըստ այնմ, « խնդայ յոյժ դուստրը լուսոյ. մայր սուրբ կաթողիկէ մանկամբ քո սիւն », : Միանգամայն և զօրք ասին ընդ դէմ աներեւոյթ Թշնամոյն մարտուցեալք, ընդ դէմ աշխարհի և մարմնոյ. որպէս Պօղոս գրէ « զէն զինուորութեան մերոյ ոչ է մարմնաւոր, այլ զօրաւոր յԱստուծոյ՝ առ ի բախելոյ զամուրըս », . ուր ասէ մեկնիչն, իշխանք, Թագաւորք, բանակք զիւաց՝ աղանդք ազգի ազգիք, բռնութիւնք ախտից, ընդդիմամարտ սովորութիւնք, և որպէս Թէ պաշտօն աւետարանին՝ զոր վարեմքս, պատերազմ է սաստիկ առ աներեւոյթ Թշնամիս ի մարդկանէ և ի դիւաց, նիդակակից մեղ, մանաւանդ և զօրավար առ ի յաղթութիւն ոչ դք ունելով, բայց միայն զԱստուած. ուստի և ասացաւ « զինուորեալ եկեղեցի », . և զինուորեալ մանկունք սրբոյ եկեղեցւոյ զժողովս հաւատացելոց անուանեաց և զերջանիկ Հայր մեր գորո-

վագութ լուսաւորող մանկանց եկեղեցւոյ. և զի մանկունք ասելով մի՛ մարմնական Թագաւորացն իմասցուք, որոշելով ինոցանէ, ևս և ի հեթանոսացն՝ յարէ և ասէ « սուրբ եկեղեցւոյ », : Շմարիտ եկեղեցւոյ է յատկութիւն, լինել սուրբ, միմիայն, կաթողիկէ, առաքելական. որպէս երգէ սուրբ Եկեղեցի յամենայն յաւուր յասելն, « վասն Միայնոյ՝ Սուրբ՝ Կաթողիկէ և Առաքելական Եկեղեցւոյ », . և ի Հանգանակին ասի, « Հաւատամք ի մի միայն Բնդհանրական և Առաքելական Եկեղեցի », . և Թէ « նշովէ կաթողիկէ և առաքելական սուրբ եկեղեցի », . քանզի ասէ սուրբ՝ այս ինքն անմասն յամենայն պղծութենէ հերձուածողական և հեթանոսական սերմանացանութեան, և զի ուսուցանէ պատուիրէ և պահէ որ ինչ է սուրբ, և կառավարի ի Հոգւոյն սրբոյ, և զայս առ յանկատար վախճան և սուրբ, ըստ այնմ Թուի և սաստել առաքելոյս զպոռնկեալ Կորնթացին յասելն, « մասնեցի զմարմին նորա սատանայի՝ զի հոգին ապրեցցի յաւուր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի », . այս ինքն Հոգին սուրբ որ կառավարէ զեկեղեցին, մի լքանիցի, ըստ այնմ « մի տրամեցուցանէք զհոգին, այլ նովին կացցէ և մնացէ մինչ ի դատաստան », : Վասն որոյ ասէ և առաքեալն Պետրոս, 1. Պետրոս. Բ. 9. « դուք ազգ էք ընտիր քահանայութիւն, Թագաւորութիւն, ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեփհական », : Միմիայն զի եկեղեցին՝ եթէ միութեամբ, եթէ բանիւ վարդապետութեան, և կառավարութեամբ, ընդ միով գերագոյն հովուականայ որ է Քրիստոս. ըստ այնմ « Իսեմ Հովիւ քաջ », . և Թէ « այլ ևս ոչ »

խարք են իմ՝ որք ոչ են յայտմ գաւթէ, և զնոսա պարտ է ինձ ածել այսր. և եղեցին մի հօտ՝ և մի հովիւ, և ըստ Պօղոսի՝ «մի մարմին և մի հոգի, և որպէս կոչեցայք ի մի յոյս կոչման ձերոյ. մի Տէր՝ մի հաւատ, մի մկրտութիւն», . ուր ասէ և մեկնիչն՝ «ամենեցուն մեր մի դաւանութիւն է հաւատոյ», . «Նոյն կանոն և վարդապետութիւն ի հաւատալ և ի գործել ըստ կոչման մերոյ, առաջնոց աստուածապաշտից և այժմուցս նոյն դաւանութիւն յայտնի կամ լռելեայն. եթէ այլ և այլ ձգնարութիւնք առաջի զնին առ ի հաւատալ՝ բայց ամենեցուն մի է սկիզբն, և մի առարկայ. ոչ զայլ ինչ դաւանի Նիքիւսացի բրիտոնեայն և զայլ Արմենացին, ոչ այլ դաւանութիւն է առաջնորդին կամ իշխանին, և այլ ժողովրդականին կամ ռամկին: Ներորդ՝ «կաթուղիկէ», . զի նախ առհասարակ հաւատացեալք առաջնին բրիտոնեայ, որպէս ասէ Պակիանոս. «բրիտոնեայ է իմ անուն, և ընդհանրական է մանկունս, այսու անուանիմ, և վասն այսր յայտնի լինիմ», . ըստ սմին ասէ և սուրբն Վիլբերդ, ակնարկելով զտեղին. վասն զի ընդ ամենայն աշխարհ սփռեցաւ՝ ի ծագաց երկրի մինչև ի ծագս նորուն: Ներորդ՝ ըստ ժամանակին, զի ի սկզբանէ աշխարհի այս ինքն յԱբելէ մինչև ի յետին ընտրեալսն էր և է նոյն հաւատ տարածեալ, թէպէտ յառաջինս լռելեայն: Չորրորդ՝ «Բաքելական», . զի զոր ինչ բան հաւատոյ տարածեցցին ի լսելն հաւատացելոց, զայնս պահողքն հաւատարմութեամբ՝ ասին առաքելական. երկրորդ՝ հովիւքն իջեալք անընդհատ յաջորդութեամբ յառաքելոց անտի՝ ասին

Բաքելական: Ապա սուրբ ասելով՝ զերիս զայստոսիկ ևս ծանոյց լռելեայն. որպէս թէ ասէր՝ «ոչ միայն զմարմնական թագաւորութեանց մանկանց, ընդ մարմնականս միայն մարտուցելոց, այլ և ոչ զհրեւիսիւնացն, զի նոքա որք չունին հազորդակցութիւն ընդ զնուորեալ եկեղեցիս հաւատովք և դաւանութեամբք, չունին և մասն հազորդութեան ի նորին շնորհաց, որովք և ընդ յաղթականացն պարակցութիւն, և են արտաքոյ յերկրորդ տապանէն. երկրորդին՝ Նոյի. այլ զուղղափառութեամբ փայլեալ մանկանցն ասեմ, և զորդուց մօրն լուսոյ մի միայն՝ սուրբ՝ կաթուղիկէ և առաքելական Նիկեղեցոյ, որոց վասն յատկապէս ընտրեաց Աստուած զսուրբն և զսքանչելի հայրապետն առ ի լուսաւորել զնոսա բանիւք և վարովք վարդապետութեան. վասն որոյ ասաց՝ սուրբ եկեղեցոյ, . բառս Նիկեղեցի յԱբրա-յականէն առ մեզ թարգմանեալ, ժողովարան մանկանց նշանակէ. իսկ Սենեկօկայն ըստ քննութեան Օղոսափնոսի՝ ժողովարան մանկանց և անբանից. վասն այսորիկ ի նորունս՝ անդւոյ աղօթից՝ Նիկեղեցի անուն տամք, և ոչ Սենեկօկայ՝ ըստ հնոյն. և ըստ Ներսիսի Ալայեցոյ, Բնդհանրական, յերես 258. «քանզի ասէ եկեղեցին յԱբրայեցեացն ի մեզ ժողովուրդ թարգմանի. ըստ սմին անուան կոչի և ժողովարանն, զի է շինեալ ստուգապէս տուն Աստուծոյ յաղագս պատարազելոյ Որդւոյն Աստուծոյ ի նմա. և ըստ այսմ յերկուս բաժանի, նիւթական, և տեսական. նիւթականն շինեալն ի քա-րանց և ի հողոյ, որ և համանունաբաւ ասի եկեղեցի. իսկ տեսականն ժողովք՝

հաւատացելոյ ի Քրիստոս, և աստեթէ զտեսական, և եթէ զնիւթական եկեղեցւոյ ասէ, յոր արգանդէ ի սուրբ աւագանէն վերստին ծնանին սուրբ մկրտութեամբ, յորդեգրութիւն Էօրն երկնաւորի. վասն որոյ որդիք Սօր լուսոյ անուանին և են. և նորին օրինադրութեանն հլու և պաշտպանիչք, ըստ որոյ և Պօղոս ասէ, «որ է միութիւն և հաստատութիւն ճշմարտութեան», այս ինքն հաստատ պահող զճշմարտութիւնն ի ձեռն մանկանց իւրոց. ըստ այսմ կարօտին օգնականութեան սրբոց, և նոքա յօժարին առ այս. վասն այսորիկ ասաց «ի լուսաւորել զմանկունս սուրբ եկեղեցւոյ», վասն այսորիկ ընտրեաց Մատուած զսուրբն զեղուսաւորեսցէ զմանկունս եկեղեցւոյ բազմապատիկ իմաստից բանիւք մինչ էրն ի մարմնի, զորս ընկալաւ յառաջադրութենէ սուրբ եկեղեցւոյ, և յԱստուծոյ, կալ նոցա յանբիծ հաւատս և յարգար վարս Մատուած պաշտութեամբ. և յետ հրաժարելոյն յաստեացս՝ անհետադարձ բարեխօսութեամբ իւրով օգնական հասանելով ի թիկունս նոցա, որով կարողացին զգիմի հարկանել յաւուր չարեաց առ ի պաշտպանել զճնոգս և զսնուցիչս իւրեանց զսուրբ եկեղեցիս ի դրանց դժոխոց՝ այս ինքն ի բռնութենէ անհաւատից, յառարկութեանց հերեսիովտաց, և նոցին պետաց, յարձակմանէ դիւաց, և ի ծոց նորին գումարելովք գումարեսցի ի վերին յաղթական եկեղեցւոյ, որ ի կամարս լուսեղէնս. և զայս՝ մինչդեռ էր ի մարմնի, յայտ առնէր զգալապէս. ուստի կցէ ընդ նախակարգեալ բանս՝ իբրեւ քաղցրախօս լուսնակ, յասելն: (Շարունակել):

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՆՈՒԹԻՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ.

(Շարունակել):

ՄԷԽԱՍՏԱՆ ՎԱՆԱՅԻ.

Տխուր անցից յիշատակները ապագայից սրտից մէջ զարթեցնող հնութեան նշխար է այս մենաստան կիսաւեր. Տաճարի շէնքն քառանկիւնի. ներքին լայնութիւնն և երկայնութիւնն ութն քայլ. ամբողջ որմունքը, սիւնքն և կաթուղիկէն աղիւսակերտ. կաթուղիկէ տաճարին, որ հաստատուած է եղել երկու արեւմտեան սեանց և երկու արեւելեան կիսասեանց վերայ՝ կործանուած է. թողլով միայն շրջապատ որմունքն՝ մէջ եկեղեցւոյն զարդարուած է ազգի ազգի քարաքանդակ և աղիւսակապ խորշերով կամ պատահաններով. ունի երեք սեղան, մինն մեծ, որոց վէմքարինքն կից յորմն արեւելեան, ունի հինգ դուռն, երեքն արեւմտեան, միջինն աւագ դուռն բարձր և լայն. եկեղեցւոյ մէջ տեղը կանգնած կայ կոխածոյ միապաղաղ քարէ սիւնաձև արձան. նոյն պիսի սիւն մի ևս արեւմտեան դրան հանդէպ արտաքոյ: Տաճարի մէջ կան երկու գերեզմանք, արեւմտեան մեծ դրան կից գերեզմանաքարերի վրայ թէ և ամենեւին գիր չի նշմարուի, բայց ես հաւանած եմ կարծել թէ սոցա մինն Բարդուղիմէոս Ապիսկոպոսին պիտի լինի, միւսն ուրիշ մէկին, որք ի նշան յարգանաց և երախտազիտութեան այստեղ ամփոփուած կլինին. հարաւային կողմէն տաճարին կցուած է եղել թաղակապ և աղիւսակերտ փառա-

ւոր շէնք, որոց տանիքն հաստատուած են տաճարի որմոյ և կամարակապ սեանց վըրայ. այս շինութեան երկարութիւնն դեռ փոքր ինչ աւելի է քան զտաճարինն, իսկ լայնութիւնն երկու քայլ. գուցէ սա լինի նոցա դպրոցը, ըստ որում բաց այս, միւս շինուածոց մէջ չէ կարելի դպրոցի յարմարութիւն նկատել. իսկ եկեղեցւոյ արեւմտեան և հիւսիսային կողմերէն են պէսպէս կրօնաւորական մեծ և փոքր խցերի աւերակներ. և անհնար է չկարծել թէ այդ խցերի մէջ պիտի լինի զաղանի դարան, ինչպէս տեղական բնակչաց կարծիքն ևս ցոյց կտայ:

Այս վանքը յայտնի է կողմանցս բնակչաց մէջ « Կուսաբեր », անուամբ, « կուսաբեր գնացի », « կուսաբերիցն իմ գալի », կասեն սովորաբար, որ կուտայ պատմութեանը նշանակութիւն. Հ. Միքայէլ Չամչեան Առաքել պատմադրէն քաղելով սրբոց Հռիփսիմեանց մասանց լատին կրօնաւորաց ձեռքով յԱրնջակ բերին, կասէ « հասեալ յԱրնջակ գաւառ, յաւանն Ապարան կայան օթեանս առ Ունիթօս, և անդ յերիս բաժանեալ գնըշխարս սրբուհւոյն՝ զորս ունէին առ իւրեանս, զերկուսն եղին ի պահեստի յայլ և այլ տեղիս », և այլն (Հատ. Գ. գիրք Գ. զԼ. ԺԹ. եր. 570). Թէպէտ և յընթացս պատմութեանն ցոյց կտրուի որ այդ այլ և այլ տեղերն մինն Ապարաների իւր մէջն էր, և միւսն Բօլու սարի վերայ, սակայն անշուշտ և այս վանքիս մէջ պիտի պահուած լինի խիստ ծածկաբար, որուն անդիտակ են մնացել թէ Ալթուն-Աւետիք Աստապատցի, որ արքունի սպասաւորօք եկած Ապարաներ մա-

սանց ամբողջ գտնելուն խնդիր էր, և թէ անցիցս պատմիչ Առաքել Մ. Գաւրի-ժեցի, յորմէ և մնացած պիտի լինի անունըս « Կուսաբեր », :

Այս վանքն շատ ուխտաւորներ ունի, և անուանի է ընդհանրապէս Հայ և Թուրք բնակչաց մէջ իրան սեպհականած հրաշեւքը. կասեն որ որչափ խելագար մարդ, կամ կատաղած անասուն բերուի սորա դուռն, իսկոյն կբժշկուի. վասն որոյ և վանքիս մօտ կարելի է միշտ տեսնել այդպիսիները: Պ. Ի. Շոպէն, որին վիճակուած էր աշխարհադիր առնել և ըստորագրել այս կողմերն ևս, յիշատակելով Քառնա գիւղ, կասէ, « Այս գիւղի մէջ կգտնուին աւերակք Հռովմէական եկեղեցւոյ, որմունքն և սիւներն ամբողջ, իսկ կաթողիկէն խոնարհեալ. եղած է այստեղ և մենաստան Պապական, որոյ հիմնարկութիւնն կհամարին հնագոյն Լջմիածնէն » (տես Истор. памят. сост. Арм. области II. III. եր. 323):

Տեղական աւանդութիւնն՝ զոր մէջ է բերել Պ. Շոպէն, այն միւս եկեղեցւոյ համար է, որ այս վանքի հարաւային արեւմտակողմն կանկանի կէս վերստ հեռաւորութեամբ, դաշտին մէջ. փոքրիկ եկեղեցի մի եղած է այս, որոյ միայն այժմ որմունքն կերելին կէս կանգուն գետնէն վեր սրբատաշ կոփածոյ քարամբք և կըրտաղանգ. սորա համար ասացին ինձ Քառնեցիք, որ մեք կանուանեմք « Ղատրմի Քելիսասը », (իսկական կամ հին եկեղեցի). աւանդութիւնն, որ սորա շինութիւնն յառաջ կգնէ քան Լջմիածնին, կծառայէ միայն սորա վաղաւորաց հնութիւն հասկացնել, իսկ պատմութեան ա-

առջ չունի արժէք: Եյս եկեղեցւոյ և յիշատակեալ վանքի մէջ բաւականաչափ արտօրայք կան, որոնք թէև միւսոց հետ խառն կհամարուին այժմ սեպհականութիւն թուրք կարուածատիրոջ, բայց տեղական բնակչաց մէջ ցարդ ևս կկոչուին «Քիլիսա չամբսը», (եկեղեցական հող):

Լին նապաստի Վանայի.

Մենաստանի արևելեան պարսպի տակ կանգնաչափ կանգուն որմն կայ հարաւէն դէպի հիւսիս երկայնած, քարուկիր ամուր շինութեամբ. մէջ տեղն ունի ջրանցք, և կախարիչ վէմ մի. տեղին՝ որոյ առաջեալ կանգնած է այս որմն, երկու բլրակի մէջ տարածուելով, հովիտ մի կձևացնէ, խորագոյն և բարձր տեղերէն վազած ջրերն իւր մէջ ընդունելով լիճ կկապէ. կայ և առուակ մի հանած, որ հեռու տեղէ ջուր է բերած լճիս համար անձրեաց նուազութեան ժամանակը, ու գործ է դրուած վանական պարտէզների և պիտոյից համար:

Ղերեզման.

Ղանուց հարաւային կողման պարսպի տակ կբարձրանայ փոքրիկ բլրակ մի, որոյ գլխին կայ գերեզման մի, որ մաշուած և կիսաբեկ տապանաքարովն կերևի լինել հին. սորա համար տեղացւոց հարցրած ժամանակս լսեցի որ իրանք որդւոց որդի կանուանեն «քէշիշ - գապրը», (գերեզման քահանայի), և պապենական սովորութիւն կայ մէջներս որ ջերմ կամ տենդ ունեցողներն կբերենք կասեն, գերեզմանիս վերայ կլուանամք, ձգելով քարի վրայ սև փող, հաւկաւիթ, և այլն, ու կող-

ջանայ հիւանդն բոլորովին. նոյնպէս և այս վանքն եկող Հայ ուխտաւորներն առանց այս գերեզմանիս վերայ խոսնկ և մոմ վառելու չերթան: Եյս գերեզմանն էս հաւանած եմ ասել որ Յովհանն Առնցեոյն պիտի լինի, ըստ որում ամենևին դժուարին չէ կարծել որ նորա քրտամբն և ջանիւք Լատինացած միաբանութիւն մի կամ Ժողովուրդ կամելով աւելի մեծարել՝ այստեղ առանձինն թաղած են. տխմար ժողովուրդն ևս իւր փոքրիկ խմբի պարագլուխը մեծարելով ինկօք և մոմեղինօք սովորութիւն թողել է յետնոց, և այդ սովորութիւնը զօրանալով հետը հետէ, այսօրուան օրս Հայ - քրիստոնէից և հայ - մահմետականաց կողմանցս անդիտութեանը և աւելորդապաշտութեանը ակնածելի սրբավայր մի ընդունել տուած է՝ այն շէրիմն, ուր ան թեղ հօտը պառակտող և գիշատող դաւանի մի ոսկերքն կհանգչին:

Եյս բլրոյ արևելեան հիւսիսակողմն, փոքր մի անջատ կբարձրանայ միւս այլ բլրակ, և սորա վերայ կան երկու գերեզմաններ, իրար շատ մօտ, որոց իւրաքանչիւր մէկի վրայ մի մի մեծ տապանաքար, գուցէ սոցա վրայ գրեր եղած են, բայց հրնութեան ժանեօք փչացրած անհետ, ուստի և չէ յայտ թէ որոնք են հանգստարան. իսկ այս բլրակի հիւսիսակողմը հովտաձև ընկած տափարակ գետնի վրայ կան բազմաթիւ գերեզմաններ, զորս տեղական բնակիչքն կանուանեն «Լէրման գաբըրտաան», (Հայոց գերեզմանք կամ գերվ զմանատուն). զարմանալի էր տեսնել այնքան գերեզմանները, որոց ոմանց վերայ մաքուր տապանաքարեր, բայց շատերը հը-

նութեան երեսէն սարսափած քիչ կմնայ որ հողի տակ ծածկուին անհետանան, ինչպէս և շատերն եղած են *):

Այժմու բնակիչք Քառայի յիսուն ամս չափ Սահմետականք են, ամենքն ալ բնիկ տեղացիք, սերունդք նախնի Հայոց. կալարապին երկրագործութեամբ, որ նոր նոր կծաղկի մէջները. արհեստաւորներ չկան մէջները, նոր ի նորոյ սկսած, բայց շատ շատացրած ունին ծառատունկներ և պարտէզներ. այս դիւղիս բնակիչք բոլոր դաւառի մէջ յայտնի են իւրեանց դիւրաբորբոք և կռուասէր բնաւորութեամբ, իսկ մէկ մէկու շատ պաշտպան և օգնող. միւս գիւղորէից բնակիչները զսոսա “տալի-քառալի”, կանուանեն և կակնածեն:

Իւան — տաղը.

Քառայի արեւելակողմն և անտի քառորդ ժամու ճանապարհ հեռի կբարձրանայ սրածայր լեռն Իւանտաղը (օձալեռն). գրեթէ անմատչելի է սորա դադաթըն՝ որ և ունի շատ էրէներ:

Իրեք անուն ունի այս լեռն, “Իւան-տաղը”, “Իւան-տաղը”, և “Իւան-տաղը”:

(*) Ինչպէս այս գերեզմանատան մէջ, նոյնպէս և Ապրակունիսի և ուրիշ գիւղորէից քիստոնայ գերեզմանաց վրայ կտեսնուին խոյածե արձաններ. յայտնի բան է որ խոյածե տապանաքարը Պարսկական ասորիական է հնարել, միայն Հայերն ևս, որոնք ինչպէս շատ բաներով գնացել են նմանել իւրեանց իշխող տէրութեանն, գուցէ և այս ձև տապանաքարով՝ կամեցած են նոցա սրտիւր շահել. Հայոց խոյածե տապանաքարերն յարեւել են ուղղած երեսները պարսիցն յարեւմտս:

Իւան-տաղը՝ կնշանակէ օձի լեռն. աւանդութիւն կողմանցս ցոյց կտայ որ հին ժամանակը շատ և բազմատեսակ օձեր կային սորա վերայ, իսկ այժմ մեծանուն ճանապարհորդն Հակոտհաուզեն յիշատակելով այս լեռն՝ երկու ժողովրդական աւանդութիւն մէջ կբերէ, առաջինն իբր թէ օձ մի եթէ մինչև քսան հինգ ամաց հասանիլն մնաց անտես մարդկանէ, կառնու կերպարանափոխութեան զօրութիւն, ուղածի պէս ամեն կենդանւոյ կերպարանքով երևելու. որոյ համար և երիտասարդի մի պատահած աղջկայ կերպարանք առնող օձի անցքը կգրէ. երկրորդ թէ՝ մեծն Իսկէնտէր (Աղէքսանդր) իւր կանայքը բնակեցոյց այս լեռն վերայ, և տեղւոյն բովեալ օձերը կզգուշանան նոցա պահպանութեան:

Իւան-տաղը՝ լեռն Պարսկաստանի:

Իւան տաղը, կամ այսպէս “Իւան քի տաղ տըր”, աւանդութիւն երկրին կասէ որ՝ երբոր Ադի տապանը ծովալով ջրոյ երեսին կգար անցնել դէպի Արարատ, հպեցաւ սորա դադաթին, վասն որոյ Ադասաց, “հաւատա որ սա էլ լեռ է”, :

Բանանիար (Ապարանէր).

Ս. Կարապետի վանքի հիւսիսային արեւելակողմն վերստ մի հեռաւորութեամբ կանկանի այս աւանն, երբեմն անուանի քաղաքն Հայոց: Սորա բուն անունն է “Ապարան”, կամ “Ապարաներ”, երբ որ շնորհիւ ունիթօռաց լատինացած հայ բնակչաց տեղւոյս արտասուելի ճակատագիրն վճռեց նոցա համար մահմետականութիւն, հեռզհեռէ և անունս “Ապարաներ”, աղաւաղուելով, թլպատեցաւ յայժ

մոռ կոչումն «Բանանիար», : Հ. Միքայելի կարծեացը նայելով, այս քաղաքի բուն և ամենահին անունն պիտի լինի «Տիգրանակերտ», : ըստ որում նոյն անունն վերայ ծանօթութիւն կարգելով հաս. Ե. եր. 196, կասէ. «Բայց հայելով միանգամայն ի պատմութիւնս Հայոց և այլոց ազգաց, մարթ է ասել թէ ոչ մի, այլ երկու էին Տիգրանակերտ քաղաք յայլ և այլ տեղիս շինեալ, մինն ասի լինել Ամիդ քաղաք, այն է Տիարպէքիր յաշխարհին Աղձնեաց յառաջին Տիգրանայ կանգնեալ, և միւսն երեւի լինել յաշխարհին Միւսեաց, գուցէ թէ այն իցէ Ապարան քաղաք կամ Ապարաներ, շինեալ թերևս յերկրորդ Տիգրանայ, կամ թէ գուցէ սոյն այս Ապարան քաղաք իցէ շինեալ յառաջնոյն Տիգրանայ, իսկ Ամիդ ի յերկրորդէն, : :

Առանց այս անունն ևս, Ապարաներ քաղաքը իւր ամենահին, նշանաւոր և անուանի քաղաքը լինելու հաստատութիւնն ունի պատմութեան մէջ : Երդէն փրկչական 59 թուականին կգտնեմք Ապարանը հռչակաւոր, բազմամարդ և բարգաւաճ քաղաք մի, զոր Կորբուղոն Հռովմայեցի սպարապետը իւր յաղթութիւններն յառաջ տանելով՝ կպտորաստուի պաշարել անուշ, և կյաջողէ խորհրդոյն կատարումն յօժարակամ հրնազանդութեամբ քաղաքացւոց : Բաղաքիս մէջն էր ամրացած և Տիգրան արքայ յամի 61. երբոր Պարսից Ղարէհ-Ողոպէս արքայի Մանէճ զօրավարը Պարսիկ և Ասորի զօրօք յանկարծ յարձակեցաւ քաղաքի վերայ և պաշարելով զայն՝ «ըսկտաւ նեղել ի մարտ պատերազմի, և զօրք նորա մեքենայիւք և սանդղովք ջա-

նային հուպ մատչել, այլ վտանգեալ ի քաղաքացւոց՝ ոչ կարէին վճարել ինչ, : : Չամ, պատմ. եր. 312 :

Այս տեղ բերուեցան յԺԲ. դարուն Լատին կրօնաւորաց ձեռքով մասունք սրբոց Հռիփսիմեանց, որոց մի մասն այս տեղ գաղուածն էր, զոր դտաւ Աւետիք Աթուռն գանակոծ առնելով տեղացի երեց մի : Այս տեղէն էր Մխիթար Ապարանցի Ունիթօռաց կարգէն, պատմիչ, որ իւր ամբողջ պատմութիւնն լցրել է մոլեռանդ կրիւք :

Այս տեղ էր և չարածնունդ Ունիթօռաց եպիսկոպոսարանը ըստ պատմելոյ Զահկեղծոյն :

Այսքան մեծաբնակ և անուանի հինօրեայ քաղաք մի այսօրուան օրս հասարակ աննշան գիւղ մի է, բնակարան հարիւր քսան տուն Մահմետականաց : Ապարաների երբեմնին մեծութեան, բազմամարդութեան և բարգաւաճանաց վկայք՝ դեռ ցայսօր ժամանակի կհանդիսանան նախնի Հայ, և Հայ-Լատին բնակչաց հազարաւոր գերեզմանները գիւղի հիւսիսային և հարաւային կողմերը. որոց շատը դեռ Պարսկական մոլեռանդութեան պատճառաւ ջնջուած անհետացած, հազիւ նշմարելի պարսպաց հետքը, որք գէպի գիւղն տանող արեւմտեան ճանապարհի վրայ կտեսնուին երկարած *), նմանապէս և քանի մի տեղեր, դաշտի երեսը, մանաւանդ գիւղի հարաւակողմն տեսնուող այնքան հնձանների մնացորդքը, և այլն :

(*) Գուցէ քաղաքի բերդի պարիսպն է սա :

Եկեղեցի Ապարաների.

Գիւղի մէջ փոքրիկ ապառաժաքար բլուրակի մի վրայ կայ ցարդ կիսաւեր եկեղեցին, եպիսկոպոսարան Ունիթօռաց. շէնք եկեղեցւոյն մինչև կամարները քարուկիր, իսկ կամարները և տանիքը թրծած աղիւսով. թաղակապ տաճարն բաժանուած է երեք մատուռի, որոց միջինն մեծ, և հաստատուած է եղել չորս սեան վերայ. երեք մատուռն ևս ունեցած են գմբէթներ. աւագ սեղանն շրջապատող որմոյ վերայ, յարեւելից, ի հարաւոյ, և ի հիւսիսոյ կան քանի մի հատ խաչքարինք, որոց մի քանին խիստ ճարտարարուեստ քանդակուած. հիսիսակողման գեղաքանդակ խաչքարի մի վերայ խաչի վերին թևի երկու կողմն գրուած է « ԹՎ—ՉԲ », իսկ ի պատուանդանին « Քրիստոս Աստուած, յիշեալ գտիկին ... », միւսն եղծեալ միւս բոլոր խաչքարանց վերայ կային արձանագրութիւնք՝ բայց եղծեալք, իսկ աւագ սեղանոյ հարաւային և հիւսիսային կամարաց որմոց մէջ կային երկու գեղարուեստ խաչքարինք, ամեն մէկն գետնէն կանգուն և կէս վեր. հարաւային խաչքարի վերայ գրուած էր « ԹՎ. Ռ՝ՕՆ. կանգնեցաւ խաչս ի բարեխօսութիւն Պատրոնաճարին. յիշեալ Քրիստոս Աստուած և ողորմեալ », հիւսիսային խաչքարի վերայ կիսամաշ գրովք « կանգնեցաւ խաչս բարեխ... » թվ 2Օ... նոյնպէս հիւսիսային մատրան որմոյն մէջ կային երեք խաչքարինք, որոց երկուքն արձանագրած՝ բայց մնացին անվերծանելիք: Այս եկեղեցւոյ ներքեւ եղած էր վեմափոր գաղտնի դարան, որ անյայտ էր միանգամայն

մինչև ցամա 1870, յորում պատահմամբ գիւղացի մօտաբնակ տաճկին մէկը արեւելեան կողմէն տան ծածկի համար հող վեր առած ժամանակը դուռն գտնելով, հանած էր ինչպէս նոյն գիւղացիք կհաւատացնէին, շատ զարդեր և անօթեղէններ, թէպէտ և ևս ամեն ջանք գործ դրի որ կարողանամ ձեռագիր գրեանքը ձեռք բերեմ եթէ եղած են յիրաւի, բայց ի զուրանցաւ: Որովհետև այս եկեղեցւոյն տըւած չէ այս կողմերս առանձին և սեպհական նշան հրաշից, ինչպէս սուրբ Սարգսի և Քանայի վանքերին, վասն որոյ տեղեկան Մահմետականաց մէջ առած է եղած սովորաբար ասել, « հալա սուրբ Սարգսեալ օձի կծածն ա լաւացնում, Քանու վանքը գծուածը, բաս տու, Բանանեարի եկեղեցի ինչ բանի ես պէտք գալի », :

Դաբան Լաբան.

Ապարաների արեւմտակողմն փոքրիկ բլրակի մի վերայ կայ քառանկիւնի մատրաձև շինուած մի « Դաբան—Լաբան », անուամբ. ըստ աւանդութեան նախապաշարեալ բնակչաց այս տեղէն անցած է Ալին, որոյ կրնկի տակն ընկած քարն է, որ այժմ կը յարգուի. սակայն ինչպէս կերելի, եղած է սա շայոց սրբավայր, ըստ որում վերջին տարիներս ջրմեռանդ Մահմետականին մէկը նորոգելու մտօք քանդել տուած ժամանակը, հաներ է հողի մէջէն ոչ սակաւ հին ճրագարաններ, կերելի որ գիւղի քրիստոնէութենէ ի Մահմետականութիւն փոխուած ժամանակը թէև երեսի վերայ ու ամայի մընացած է եղել այս սրբավայրը, սակայն

անկաճութիւնն՝ որ բնականաբար երկար
 ժամանակ կարող է սպաւորուել մտաց
 և սրտից մէջ, վերջապէս Ալեոյ անուամբ
 գտած է իւր յարգանքը տղէտ Մահմե-
 տականաց մէջ և զուցէ ջանիւք խորա-
 մանկ շահափրութեան :
 Ինակիչք զեղջս երեք մասին չափ եկք
 եւ վերջին ժամանակաց, կպարտպին երկ-
 րորորձութեամբ, այդեզորձութեամբ,
 և խաշնապահութեամբ. բաց ի վեց տանէ
 ումենքն աղքատ. ունին մզկիթ մի հասա-
 րակ շէնք՝ գիւղի մէջ տեղը՝ ուր կժողո-
 վին իբրեւ ի կեղրոն շրջակայ Մահմետա-
 կանք արք և կանայք, Ալեոյ և նորա որ-
 դոց մահը փառաւորապէս տօնելու հա-
 մար Թէ տեսնէիր զու, ընթերցող եղ-
 բայր, Թէ այնտեղ, ուր երկար ժամանակ
 Առաւելորչի չարչարանքը կտօնուէր, այ-
 ժըմ Ալեոյ, Հասանայ, և Հիւսէյնի
 նահատակութիւնը կտօնուէր, կշեւարէիր
 յիրաւի անցեալի դժնէութեան վերայ :
 1869 թուականի Մարտ ամսին մէջ պիտի
 կատարուէր այս հանդէսը, գնացի և ես
 տեսնելու. գիւղին մօտեցած ժամանակը
 տեսի հարիւրաչափ պատանիներ. և երի-
 տասնարդներ երկար ու ձիւք շարուած ճա-
 նապարհի մէջ, որի ձեռը դաշոյն, և որին
 բիր, կուրծքերը սպիտակ հանդերձ փաթ-
 թած և գլուխները պատառած սրով
 ու քարով, և արիւնով ներկած բոլոր
 կուրծքերը ու դէմքերը, կատաղեւ և վրէժ-
 խնդիր ձայնով կպոռային. « Հասան,
 Հիւսէյն, Ալե, աղա՛մ լայ, ևայն. նո-
 ցա ձայնին իբր առաւել տխրութիւն և
 աղբուրութիւն տալու համար կընթանային
 հետները թմբկահար մի և փողահար
 (դափի, զուռնաչի) և որոնք իբր ըստ տե-

ղւոյն մերթ կսկսէին ձայները հանել, և
 մերթ լռել. մտինք գիւղը, բերին ինձ օ-
 թոց նստելու մզկիթի պատին տակ, որոյ
 առաջ՝ հրապարակին մէջ պիտի հանդէ-
 սը կատարուէր, հետզհետեւ եկին ժողովե-
 ցան այն տեղ և շրջակայ սգաւոր գիւղա-
 ցիք, բերելով իւրաքանչիւր գիւղի բազ-
 մութիւն իւր հետն պատգարակ մի զար-
 դարուն չորս մարդոյ ուսերի վերայ բար-
 ձած, որոյ մէջ բազմած էին Ալեոյ որդիքն
 և քոյրն, որոց հասած էր ժամանակն
 մահ և սուգ տեսնելու. հանդէսն սկսաւ
 բորբոքով իւրկար ժամանակ հրապարա-
 կին մէջ բոլորաշրջան խմբով ու օղը
 լըցնող աղաղակներով ամենքն ևս շապ-
 կաց օձիւքները արձակած, որը դաշոյնով
 ճակատը կձեղքէր, որը բաց կուրծքը
 կկոծէր. իսկ այդ միջոցներին բերներէն
 լսուած բաներն էին. « ասան Ալե, ասան
 աղա՛մ, Հասան լայ, Հիւսէյն լայ, ևայն. վե-
 րջապէս պատրաստուեցան երթալ ընդ-
 արձակ դաշտ մի գիւղէն դուրս, ուր պիտի
 ներկայացուէր և պատերազմն. հետներն
 միասին գնացի և ես, առաջին անգամ
 այնպիսի հանդէս տեսնելու. մօլայի մե-
 կը Ալե ձեւացած նստաւ ձիւ և շրջապա-
 տուած ծառաներէն եկաւ կանգնեցաւ
 բազմութեան մէջ, որի առաջն բերին ոչ
 խար մի մատաղ անեղու, բայց չընդունեց,
 ու սկսաւ նախ խրատել ու մխիթարել ժո-
 ղովուրդն. ապա երբ տեսաւ Ալեոյն սպա-
 ռաղինամ, յայանեց որ պիտի դուրս գայ
 թշնամուոյն դէմ ժողովուրդն սկսաւ լալ,
 բայց նա սկսաւ մխիթարել զնոսաւ և իւր
 ընտանիքն, Թէ բնաւ չվախենաք. ես ու
 նիմ օգնութիւն ի վերուստ, որով ան-
 շուշտ պիտի յաղթեմ թշնամուոյն. իսկ

Թէ կամք Տեառն վճռած լինի իմ մահը, այն ժամանակ միայն անհաւատն թոյլ տուութեամբ երկնից կարող է ձեռն բարձրացնել իմ վերայ. բայց եթէ մեռնիմ ես, զիտացիք որ կերթամ ձեզ համար երկնքի մէջ տեղեր պատրաստելու: Այս խօսքերն ասելով կուգէր բաժանուել, միայն նորա Հասանն որդին աղաչանքովն նորան արգելք եղաւ և ինքն զնաց. փոքրը ժամանակէ ետքը հրացանի ձայնը լսուեցաւ, և ահա Հասանն սպանուած Ազտիկէն դագաղի մէջ դրած բերին բազմութեան մէջ. լաց և սուգ պաշարեց զքորսն, մայրն, և ժողովուրդն. բայց թշնամոյ վրէժն առնելու համար պատրաստուեց երթալ միւս եղբայրն, Հիւսէյինն. նոյն հանդէսն կատարուեց և Հիւսէյինի վերայ, և ողբացին նորա դին ևս. իսկ արի և ահարկու Ազտին ամեն մէկը սպանեղէն յետոյ ձին կմտրակէր կզարմօտ և Ալուն ձայն կտար «մարդ կայ ուղարկիր, չկայ՝ դու արի կուուելու», և տեսարանն այսպէս քանի քանիցս կրկնուեցաւ, և իւրաքանչիւր անգամին ժողովուրդն մեծակական ողբով կլցնէր վայրը. մանաւանդ երբոր կարգադիր ախուճնդն լալով կղիմէր հետեողացն և յուսահատ կերպով կզուժէր սպանելոց մահն, և մօտալուտ վտանգն. վերջապէս կարգն եկաւ Ալոյ, որ բոլորն գրկախառնած մխիթարելէն յետոյ մեկնեցաւ. նոյն հրացանն Ազտիի ծանոց և նորա մահը որով անտանելի և դաժնակիկիւ սուգ պատեց ամենքը. և յիրաւի այնքան բարձրացաւ լացն ու կոծն, որ կարծես ներկայացումն չէր՝ այլ իսկական անցք. ի վերջոյ Ազտին արշաւեց եկաւ մտաւ բազմութեան մէջ

մերկացրած թուրը ձեռին, բռնեց Ալոյ և որդւոց մատաղերամ սերունդը, որպէս զե խողեսողէ միանգամայն և ջնջէ. սակայն հրեշտակն աներեւոյթ կերպով բռնեց սուրն և զինքն հալածեց այն տեղէն անդարձ: Ամենայն խօսակցութիւն հանդիսիս մէջ կլինէր երգով. յաւարտ այս ամենայնի, մեծ ախուճնդն ել բարձր աթոռի մի վերայ, և կարգաց օրհնութիւն ամեն կարգի մարդկան, և ցրուեցան ամենեքին:

Մայիսադ.

Սահմանակից Ապարանների և անտիկէն վերստ հեռի կանկանի այս գիւղ, որ ունի այժմ յիսուն տուն մահմետական բնակիչ: Այս գիւղն Ապարաննր քաղաքի մասն է եղած ի հնուն, և որովհետեւ շինուած է եղել աղաւաթ և մեծատարած սալաքարի վերայ, դռտի և առած է անունս «Սալիթաղ», որ այժմ Սալթաղ, այն է՝ սալի վերայ շինուած թաղ. սորա բնակիչքն ևս որսացած լինելով ունիթօւաց թաղարդի մէջ, նոյն ճակատագրին են հանդիպել, որ ինչ միւս գեղեր: Այժմու բնակիչք աղքատ են և կպտրապին երկրագործութեամբ, և խաշնարածութեամբ. այգեգործութիւնն նոր սկսած է միջնելը, բայց չէ ծաղկած. Ակեղեցի գեղջս՝ որ եղած է հնուն, աւերեալ գոլով, ցոյց կտայ միայն հիմանց մնացորդքը: Գիւղի հիւսիսակողմն, ճանապարհի վերայ է հին գերեզմանատունն անանբաղդ Հայոց, լցուած բազմաթիւ խաչքարերով, որոց շատը գիւղի բնակչաց ձեռք քանդուած անհետացած են նոր բացուած առուակի պատճառաւ:

ԲՈՂՈՒՍԱՐ.

Սալթաղի հիւսիսակողմն և գրեթէ զիւղի կողքին կանկանի այս «Բոլու-սար», ասացեալ բլուրը կամ լեռնակը, որ երկ- ձիւղ գազաթովը բաւական նմանութիւն ունի Մասիսին: Այս տեղ էր գաղած մասն ինչ նշխարաց սրբոց Հռիփսիմեանց, զոր հանել տուաւ Ալթուն Աստապատ- ցի. բայց մասանց տեղն կանգնած կայ և ցարդ ևս կմնայ փոքրիկ մատուռ մի «Պու- սանաց», անուանեալ, հասարակ քա- րամբք Պայն շարուած. ուր որոշ օրուան մի մէջ «Նորաշէն գիւղի Հայերը կգան ուխտ: Մերձակայ բնակչաց մէջ այս լեռ- նակն կկոչուի նաև «հարսն ու փեսայ», աւանդութիւնն կասէ որ երկու նորապը- սակ ամուք ճանապարհ ելած ժամանակը կհանդիպին աւազակաց, որոց միտքը կը- լինի հարսն փախցնել. իսկ ողորմելի ա- մուքն սոցա ձեռքէն ազատուելու մտօք կե- լանեն սորա գազաթն թէ և, բայց երկուքն ևս քար կդառնան և կմնան այն տեղ:

ՆՊՐԱՇԷՆ.

Բոլուսարի արևելեան ստորոտի վերայ կանկանի այս գիւղը. բնակութիւնը վաթ- սունաչափ գերդաստանաց, որոց կէսը Հայ. անունս «Նորաշէն», արդէն ցոյց կտայ որ վերջին ժամանակաց է. իսկ գիւղի չորս կողմիցը տեսնուած բազմաթիւ շինու- թեանց աւերակները և հնակառոյց Ակե- ղեցին ցոյց կտան որ և յառաջագոյն ե- ղած է անդէն բնակութիւն. այս պատճա- րաւ հարկաւ պէտք է կարծել որ սա պիտի լինի Ջահկեցւոյ յիշատակեալ «Հա- րունիս», գիւղը, որոց կէսն ի ժամանակին

թակարդեցան ի յաղթս Ունիթոռաց: Բնակիչք տեղւոյս կպարապին սովորաբար երկրագործութեամբ և սակաւուք այդե- գործութեամբ. այժմու Հայք տեղւոյս գաղթականք են Պարսկաստանի բացի սա- կսւաւոր տներէ:

ՍՈՐԷ ԱՊՈՒՍԺԱԹԻՆ ԼԵՂԵՅԷ.

Հոյակապ՝ ամենաշքեղ և փառաւոր կոփածոյ քարամբք Լեկեղեցի մի՝ բաւա- կան մեծ և ընդարձակ, սագոշէն տանիք Լեկեղեցւոյն և փոքրիկ կաթուղիկէն չորս մեծամեծ ամրապինս սեանց և ութն փ- սասեանց վերայ հաստատուած են. եր- կայնութիւն տաճարին արտաքուստ երե- սուն քայլ, իսկ լայնութիւնն տասնևութ, ունի երեք սեղան, երկուքն աւագ սեղա- նոյ յաջմէ և յահեկէ, աւանդատանց վե- րայ շինուած. ունի երկու դուռն, մի ա- րևմտեան՝ փառաւոր՝ հոյակապ և գեղա- քանդակ. սորա ճակատին հաստատուած է ամբողջ քար մի, որոյ վերայ նուրբ քան- դակեալ երեք խաչ քարեր. ներքոյ խաչ- քարին գրուած է. «Յիշատակ է դուռս մահտեսի Աթանիսի որդի Ղազարին», յաջմէ նորին. «յիշատակ է խաչս մահտե- սի Ղարիգորին և որդւոյն Մանուկին», և յահեկէ. «Յիշատակ է խաչս Հայրապետի որդի Միքայէլին», դրան աջակողմեան սեան ճակատին, «Յիշատակ է սիւնս մահ- տեսի Ազարեայ և ծնողացն մահտեսի Աղի- այի և խէրխաթունին», Առաջ և Լեկեղեց-ւոյս չորս փառաւոր կամարակապ սեանց վերայ հաստատուած է գաւիթ շքեղ, իւ- րաքանչիւր սեան արտաքին ճակատին քան- դակեալ մի մի պատկեր չորից Աւետարան- չաց և գրուած նոցա անունները, իսկ հիւ-

սխալին սեան ճակատի վերայ գրուած է
 «Յիշատակ է խաչս Ուհանին կողակցի
 Նազըլոյին», իսկ հարաւայնոյ վերայ, Յի-
 շատակ է սուրբ պատկերս Մարկոսի որդի
 Ովանէս վարդապետին», Վաւթի տանի
 քէն բարձր Տաճարի արեւմտեան պատի
 ճակատին լուսամուտէն վեր, «Յիշատակ է
 սուրբ խաչս Էջմազնի որդի Հարօնին Ժ.
 ՌՆԼ՝ ին», :

Հարաւային դրան ճակատի սալքարի
 վերայ, «Հիմնադրեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի
 Թվ. Հայոց ՌՆԼ՝ ին», սակայն ինձ իս-
 պստ անհաւանելի է՝ որ այսքան վնեմ և
 մեծածախ փառաւոր յարկ մի մօտ ժա-
 մանակի գործ լինի. գուցէ արձանագիրն
 վերջին ժամանակաց գործ լինելով՝ անգի-
 առութեամբ այն թուականին տուած է շե-
 նութիւնն. մի և նոյն արձանագրին իբր
 շարունակութիւն՝ յետոյ ժամանակաւ դը-
 րուած է, «Ես Նորաշէնցի Մարկոս Ե-
 փումովս իմ յօժար կամաւս Ժ. խալվար
 Նախըւանի վախիմ արիմ Բստուածա-
 ծին Եկեղեցւոյն ի Թվ. ՌՆԺ՝ ին»,
 զաւթի արեւմտակողմն եղած են զաւական
 եկեղեցական սենեակներ, այժմ հաւասար
 րուած և բնակութիւն ձգած է քահանա-
 յի համար : Եկեղեցւոյ արեւելակողմն է
 աղբիւրն նորին, որոյ երկու թաղակապ
 հոյաշէն աւազանների մէջ վազեր է հա-
 մեղ ջուր, խողովակներով հեռուէն բե-
 րած, իսկ այժմ միանդամայն ցամաք և
 խցեալ :

Սուրբ Յովնանէս.

Եւթմու ծառաստանեայց մէջ ընկած
 փոքրիկ վայելչաձև եկեղեցի մի եղած է,
 այժմ աւերակ. մնան միայն սեղանն և տա-

նեաց կէսն. սեղանոյ չորս կողմով պատին
 մէջ թողած կան եօթն պատուհաններ,
 և ամեն մէկի մէջ մի մի խաչքար. նայե-
 լով խաչքարների քանդակներին, բաւա-
 կան նուրբ են, իսկ արձանագրութիւններն
 շատ խակ ձեռին գործ : Երեւելեան հիւսի-
 սակողման խաչքարի մի վերայ տեսած ար-
 ձանագրի թուականն միայն յանձն առինք
 օրինակել, որ է «Ի Թ. ՅՆԼ՝ Ի», յաջմէ
 և յահեկէ սեղանոյն եղած են պահարանք,
 այժմ հազիւ նշմարելիք :

Սահման Նորաշէնի.

Եւաջեաւ գիւղիս Երնջակ գետի վե-
 րայ շինուած էր փառաւոր կոփածայ քա-
 րամբք կամուրջ մի գեղեցիկ, զոր յամի
 1871 Օգոստոս ամսին ահեղ և կարգէ
 դուրս հեղեղ մի քանդելով կէսն անհե-
 տացոյց :

Ղանտի—Մալրայ.

Նորաշէն գիւղի դաշտին մէջ արեւելա-
 կողմն դէպ ի Ղաղանչի տանող ճանա-
 պարհի ձախ թեւի վերայ կանկանի փոքրիկ
 հողակոյտ մի «Ղանտի—Մալրայ», ա-
 նունով. աւանդութիւնն կասէ որ այս
 կարկառ Ղանտի անուն աւաղակի մի գե-
 րեզման է : Ղանտի իւր ահարկու սրովն
 ահ ու դողի մէջ պտտած պաշարած է ե-
 ղել բոլոր գաւառը. որչափ կաշխատին տ-
 աջն փակելու, անհնարին կլինի. ըսպա-
 նութիւնն, յափշտակութիւնն օր քան
 զօր կսատականայ. Հահաբառ արքայ ճա-
 րահատեալ զօրք կուղարկէ որ ըմբռնեն
 զինքն. բազմաթիւ արքունի հրոսակը մին-
 չև Նոզկեաց (Սիսեանի) լեռները փախցնե-
 լով վերջապէս կըռնեն Ղանտիլը ու կըրե-

րեն. Հաճարաս կհրամայէ կանգնեցնել, և ամեն մի զօրականի՝ իւր ձիոյ տոպրակով հող բերել լցնել նորա գլխին. որով կձևանայ այս փոքրիկ բլրակը «Ղանտի—Սաղբայ»,»

Խոյհալէն.

Խլանտաղւոյ հիւսիսային արևելեան ստորոտի վերայ ձգուած է այս գիւղ, երբեմն Հայաբնակ, այս գիւղն ևս ընդունեց ունիթոռաց քարոզութիւնն. այժմու բնակիչք գեղջ՝ քառասուն տան չափ մահմետականք են, բայց չէ յայտ թէ հին Հայերն են լատինացած, թէ յետոյ այլ և այլ տեղերէ ժողովուածներ. եկեղեցի գեղջըս, որը հնութեան երեսնէն, և որը մահմետական մոլեռանդութեամբ այժմ միանգամայն գետնի հետ հաւասարուած ու եղած է գեղացւոյ մէկի պարտեղատեղ. հիմունքն միայն մնան նշմարելք. այս գեղիս մէջ կրդիէ աղբիւր մի բարեհամ ի բաւականութիւն բնակչացն:

(Ծարանալէն)

ՏԵՂԱԳՐԱՌԹԻՒՆ ՀԻՐԱԿԱՅ.

(Ծարանալէն):

Գ. ՀԻՐԱԿԱՅ ԱՆՈՅ:

Որպէս և սա բաժանի յԱրևելեան Հիւրակայ Ախուրեան գետով, նոյնպէս և յԱրազգաւորաց Արուց գետովն ի հիւսսոյ. յարևմտից ի գիւղօրայիցն Արուց. և ի հարաւոյ յարևմտեան Հիւրակայ ձորովն Սաղբերդու 1):

(1) Այս բերդի յիշատակութեան առ պատմութեանս սովին անուամբ ոչ պատահեցայ, որ աստ առ ամեննոն նովին անուամբ զեռ կոչի:

Եւ սա երկիր հացաւէտ, ընդարձակ դաշտորայս ունի, և յարևմտակողմն ի թիկունս Անոյ՝ տարածանին ընդարձակ լերինք. խոտաւէտ և պարարտարօտ, և ձորս ձորս ի ձմերոց խաշանց, և քարանձաւայրս ի պահպանութիւն նոցա. բայց և երբեմն հիւս ձեան իջանէ, որպէս և յաւուրս մեր 1846 դիպաւ, որ առ դրամբ այրին զեղեալ եկաց, և փակեալ յանշնջութեան զեղեղնս խեղդեաց:

Անի քաղաք իբրև երկոտասան ժամաւ հեռի կայ ի Արուց գրեւ ի միջակի անդ չորից մասանցն զետեղեալ. երկիր հացի, մսոյ և ձկանց: Մրգեղէնք իւր ի Բագարանէ, ի Աղզուանէ, յԱրարատեան դաշտէ գան բազում առատութեամբ, թող զչորացեալ մրգեղէնս որ դայ յԱտրպատականէ, յորոց զմանս ածեն անդր ի Բաբիլոնէ:

Աղահանք իւր որ ի Աղզուան և ի Աողը՝ մօտաւոր գոլով՝ մի է ի վաճառաց նորա, և տարածանի մինչև ի խորս Վլրաստանի 2):

Այս քաղաք ի հանդիպոյ՝ յաջմէ Ախուրեան գետոյ ունի զքարակտուրս հետ զհետէ բարձրացեալս, և ինքն կայ ի ձախմէ ի վեր ի վեր նոյնպէս բարձրացեալ արևահայեցիկ, դիտող ի գետ անդր:

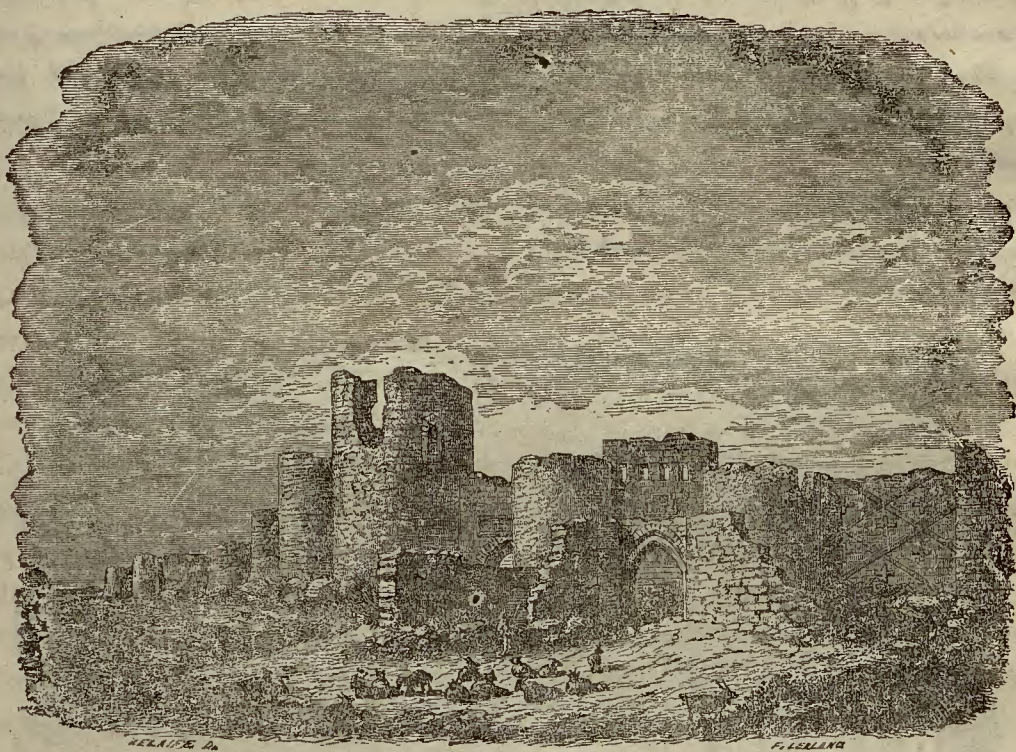
1) Հիւսսակողմն 3) կրկին պարիսպք նորա մեծաւ մասամբ անկործան. զորմէ

(2) Առ զիւղականս որք կարօտն անասնոց ի բազում պէտս, ոչ սակաւուք աղավթ շատանան զի և նոցա պարտին տալ ուտել յամարան:

(3) Մէք զոր հիւսիսակողմն եղաք, Հ. Ներսէս վարդապետ յարևելակողմն դնէ ի Բաղմանվեպին, որում չեմ բաւական հակառակել, բայց ինձ այսպէս թուեցաւ, իցէ թէ ի հիւսիս արևելից իցէ կամ յարևելս հիւսսի:

կարծեմ թէ ի դետեղերացն առեալ ի վեր, և երկայնեալ, և ընդ դուռնն անցեալ բոլորէ զանկիւն յարեմուտս շրջելով, աւարտէ ի վերայ Ճաղկոցաց ձորոյն, զի

անտի անդը և չէք իսկ պէտք պարսսի, բնական զիրք ապառաժին անմտոց պարիսպ է առ խորին ձորովն:

Պատկերն էր ինչպէս զայն քաղաքն ի Վանայ.

Առ կողմամբ մեծի պարսպին արտաքոյ է տափարսկ դաշտավայր, յերիս ժամու ճանապարհ անդը քան զԽօշալանս և զՎայլար երկայնեալ դէպ ի վեր ի գետն, և տարածեալ յարեմուտս ի վեր քան զՂալա:

Յարեմուտկողմն ի ձորն Ճաղկոցաց իջեալ ի ներքոյ քաղաքին և թագաւորական ապարանին է ապառաժն, յորոյ ի միջին տեղւոջ են բազում ծակտիք, ոմանք դուռն, ոմանք նոցա պատուհանք, ընդ որս սանդղովք պարտի որ ելանել, և սողակելով մտանել, գուցէ ձորն այսչափ

ցածագոյն չէր, ձմերոց խաշանց գործեալ իչեն զայդոսիկ:

Ի ձորոյ աստի դէպ յարեմուտս երկայնաձգի ձորն Ճաղկոցաց, և սկզբնաւորին յերկուց կուսէ ստորոտք լերանց. ըստ ձորոյն և սոքա ծաղկազգեսաք, խոտաւէտ, և պարարտարօտ, որք ի վեր անդը հետ զհետէ բարձրանան լայնանան, և յառաջ գնացեալ բաժանեն զարեմուտան Շիրակ, և զոր ի նոյն կողմն զսահմանս իսկ Սաղազունու, ի սահմանաց Շիրակայ Անույ և Սարուց, և այնպէս աղեաղեալ երթան հանդիպին Սողանլու լերին:

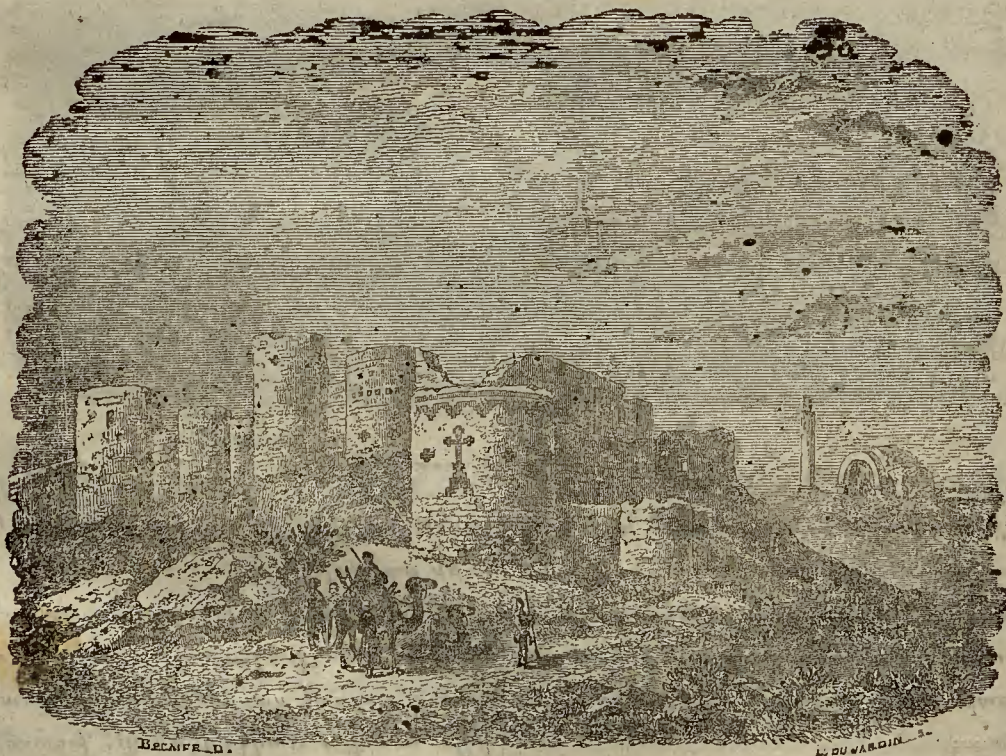
Իսկ ջուրն ճաղկոցաց իջեալ ընդ ծակոտիկն ապառաժն ընդհարեալ, խոտորի ի հարաւ, և պատեալ զայնու կողմամբ քաղաքին մտանէ յԱխուրեան: Իմ կարծիք են, թէ գուցէ ի նախնուն զայս ջուր ի վերուստ անտուստ խոտորեցուցեալ բերեալ մուծեալ իցեն ի դրան կողմանէ ի քաղաքն. զի այնչափ բազմամարդ քաղաք առանց ջրոյ, և ածելոյ ի վեր, զհարգ կարէին բաւականանալ:

Ի ճաղկոց - ձորոյ անտի ընդ ցածագոյն ապստաժուա ճանապարհ յառաջ խաղա-

ցեալ հասանէ ի Մաղղբերդ, յորմէ անդր կայ արեւմտեան Շիրակ:

Շրջապատ քաղաքիս թուի ինձ լինել չորից ժամուց ճանապարհ, բոլորեալ առ զետեղերքն և առ ձորոյն և առ պարսպուն:

Ախուրեան գետ և զառաջեալ քաղաքիս խոտորունն ինչ ցուցանէ, և կողմէ զկըզըն քարոժայռ բերդաւոր, ցածագոյն յոյժ քան զքաղաքն:

Պարիսպ և նայ յարեւմտեան կողմէ.

Պամուրջ սորա երբ արդեօք քանդեալ իցէ, չբաւեցաք զիտել իզրոց և կամ յաւանդութեանց:

Ի մէջ քաղաքին է բարձրագոյն տեղի ինչ հայեցիկ յամենայն կողմն, ուր հին և

առաջին բերդն լեալ է, շինեալ կամ նորոգեալ, կամ ընդարձակեալ յԱշոտոյ Մակերէ Բագրատունւոյ: Օհ սա յառաջագոյն լեալ է աւան փոքր, յորժամ Շիրակ էր ի ձեռս Պամասրականաց, յորոց

բաղուժ՝ գանձուք ղնոյ գնեաց Աշոտ Մսակիր 783, և կանգնեաց զբերդն. և յառաջ քան զգահանխտ լինելն՝ յիշատակի ի Յովհաննէ Կաթողիկոսէ Անի բերդ:

Ի նախշուն եկեղեցւոյ՝ յորոցորմունս զոլով պատկերք նկարեալք՝ առեալ է զայդ անուանակոչութիւնս. զոյ գեանուղի ճանապարհ, ընդ որ իջեալ, և անթաց ի ներքուստ Ախուրեան գետոյ անցեալ յայնկոյս ի հանդիպակացն ելանէ ի դուրս:

Հայեցեալ ցբարձրութիւն ելեց և մոխց նորա, և ընդ ոչ բազմօք բացակայութիւն, և ցխորութիւն գետոյն, պարտ է ասել թէ ել և էջք սորա են աշտիճանաւորք:

Այժմ ելեց ճանապարհնորա որ ի հանդիպոյ փակեցին Ռուսք, առ արգելով զգորոց և զփախսանէից երթ և եկութիւն:

Չայսպիսի գետնուղի ճանապարհ լուսն էի լինել և ի բերդն Անի, որ ի Գարանաղիս, ի ներքուստ Լափրատայ անցեալ ելանէ ի հանդիպոյ: Չոր ուսանք կործեն ջրոյ ճանապարհ լինել. բայց հայեցեալ յաշխատութիւնսն և ի վտանգս՝ արժան է ասել, թէ վասն ջրոյ, և եթէ քաջ ևս դիւրութեամբ Եփրատայ ածել ջուր ի բերդն բաւէր: Ապա պարտ է դիտել, թէ վասն պաշարման ժամանակի լեալ է, պաշար ածել, զորս առնուէ ի ներքս, և կամ ի պահու անսկսկալ՝ անտի ելեալ յարձակել ի վերայ պաշարողաց:

Չխարդ և իցէ, է գործ մեծի և տաժանակիր աշխատութեան՝ զմահուչափ վտանգս յանձնառելոց: Եւ զարմանս իմն բերէ, զի այն գետ որ ի վերուստ վայրահակ ծանրութեամբն ընթանալ ընթանայ, և հոլովեալ զլորէ զքարինս մեծամեծս իսկ,

եթէ յանկարծակի պատահեցէ, և կամ ընդ ձեռքուածսն հասանիցէ, ղնչ կոծիկ և նիւթ ի պատրաստի ունէին, քաջ և իսկոյն խցանել զայն, և անընդհատ յառաջ տանել զսխուածն:

Ինձ Թուի թէ այս բերդ որ վանուն առ Անի կոչման, զի որպէս նա, և սա կալաւ ղնոյն գետնուղի շաւիղ, և յառաջ քան զԱշոտ Մսակիր ոչ պատահեցայ կոչել աւանիս Անի: Ապա նա ինքն որ ի կողմանց Սպերու գաղթեցաւ աստ յետ շինելոյ զբերդս. նա և զայս պիտանի բերդին կարծեալ՝ շինեաց զշաւիղս համեմատ առաջնոյ Անուոյն, անտի կոչեցաւ երկրորդ Անի և սա:

Առտ օծաւ թագաւոր Աշոտ Գ. Ողորմած կոչեցեալն 961, և շինեաց զներքին պարիսպն, յորմէ և սկիզբն էառ լինել գահանխտ թագաւորացն Բաղրատունեաց:

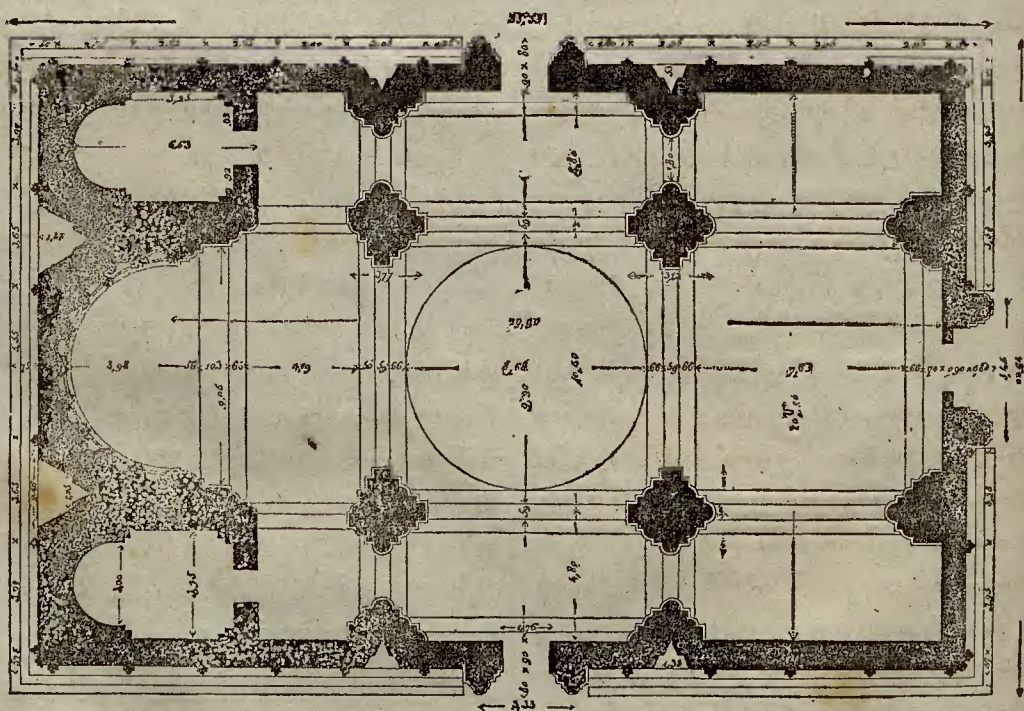
Ապա որդի նորին Սմբատ թագաւորեալ, զարտաքին պարիսպն շինեաց, դուռն նորա մեծակառոյց և բարձրադիր, ընդ որ մանալ առ դուռն միջնապարսպին: Եւ ընդ մէջ կրկին պարսպոցս սենեակք և վերնայարկք և սանդուղք ելեց ի նոսա. հիմնեալ արձանայեալ բարձրաբեճ բլրագունք ահեղ և զարմանալի: «Աս լիպիր «արկեալն պարսպափակ առնէ զպարիսպն «Անուոյ ԵԱխուրեան գետոյ մինչ ցձորն

(4) Այս բառ յաճախ ի գործածութեան է ի Հայաստան, և նշանակէ լիօքիւն. թըն. մինչև բայ իսկ կաղմն, կոծկեմ, կոծկեցի: Ախորժ էր ինձ զհայեցի անուանս խոտոց, զոր անդ անուանէին հաւաքել. բայց անի գնտա անգիտակ. և զոր յայսկոյս հաւաքեցի՝ ի գաւառագրութեան Գիւղարբունոյ եղեալ եմ:

“Ծաղկոցաց, կրով և վիմօք մածուցեալ
 “մահարձանօք բրգացն բարձրաբերձ պա-
 “րսպեալ բացադոյն քան զհին պարիսպ-
 “քըն յընդարձակութիւն քաղաքին: Եւ
 “մայրադերան դրամբք և երկաթագամ
 “հաստահեղոյս բեւեռապինտ ամրացու-
 “ցեալ: Երկանէ և հիմն մեծաշէն եկե-
 “ղեցւոյն Սաթուղիկէ, որ այժմն առի
 “Եւրորդութիւն՝ ի նոյն քաղաքին Ե-
 “նոյ՝ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդա-
 “տայ, որ զՍաթուղիկոսարանին եկեղե-
 “ցին շինեաց, այն է յԱրգինայ:

Չայս Եւրորդութեան Եկեղեցի յետոյ
 եղբայր իւր Գագիկ թագաւոր բովանդա-

կեալ լրացոյց, շինեալ զայն ամենապայ-
 ծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամա-
 րօք դմբեթաւորեալ, և աւարտեալ 993.
 և զարդարեաց զայն ծիրանածաղիկ զար-
 դու, և ոսկեղէն և արծաթեղէն անօ-
 թովք. և յայնմ հետէ յԱնի փոխադրե-
 ցաւ աթոռ Սաթուղիկոսութեան: Ի շի-
 նութեանն այսմիկ զօրծակից էր Սատրա-
 միտէ բարեպաշտ թագուհին Գագիկայ, որ
 էր զուսար Սասակայ Սիսականի իշխա-
 նին Սինեաց. որ յետ մանդարարութեան
 իւրոյ զերկու թագաժառանգ որդիս, իս-
 պառ տուեալ էր զանձն ի զօրծ հոգևորա-
 կան վարուց:

Չգարմանաշէն եկեղեցւոյս, սակաւուք տուեալ եմ յառաջն ծանօթս, զոր և ի Հայաստանեայց լրագրի հրատարակեալ տեսի: Առաւել ևս էր գովեստն, զոր ընծայէր Հ. Ներսէս վարդապետ ի Բաղմավէպն, ուստի ոչ այլ ինչ կամիմ յաւելլու աստ. այլ զի ի վերայ կրկին պահարանացն են և վերնապահարանք, որոց զրունք ի վերայ դրանց պահարանին անկանին. և այժմ բաց է. ընդ որ միայն բաղմաշտիճան սանդղովք ելանել հրնար է:

Արտաքոյ զհարաւային և զարեւմտեան կողմամբ դեռ կան սրահք սալայատակք:

Մզկիթն որ ի քաղաքիս, համակ ի միոյ կարմրագոյն քարահանքէ, ի դահաւէժ իմն տեղւոյն զհիմն առեալ բարձրանայ. և յեւս անդ առ իւրաքանչիւր կարգ դասաւորութեան քարանց քաղելով իմն ի ներքս ներքս եկաւորի, մինչև ցհաւասարութիւն դեանոյն, ուր արկանէ զկամար, և տարեալ կցէ ընդ հիմունս առաջին սեանցըն. ընդ կամարաւն խորին նիւղ թողու, զորոյ մի կամարն քանդեալ են գուցէ կարծեալ ի նմա լինել պահենեաց ինչ:

Ի ձև չորեքկուսի է չորիւք սեամբք, են և որմասիւնք նորա. ոչ այնչափ բարձրագոյն կամարակապ. կից նմին է և բուրգն ի նոյն քարահանքէ:

Արդարեւ սա ի ձև ժամատան իմն է, բայց կամ տաճար առ նովաւ, կամ տեղի խորանի ոչ զիտեցի. և զի բուրգն իսկ է ի նոյն քարահանքէ, և ևս չեն քարինք սորա որպէս զեկեղեցեացն որձաքար: Ապա երեւի թէ և արհեստաշէն, յետոյ մզկիթ կանգնեալ, և ոչ յեկեղեցւոյ շրջեալ, զոր թերեւս ստուգեսցեն արձանագրութիւնք

յարտաքին որմն նորա Պարսկերէն, Վրացերէն և Հայերէն:

Ի պատմութիւնս պատահիմք յիշատակութեան այլ և այլ եկեղեցեաց շինութեան, բայց որպէս մեք ոչ ըստ արժանոյն շրջեցաք՝ յաղեխարշ խորովանաց սրտի, նոյնպէս և ոչ լիովն ստորագրութեան նորա զիպայցայս վայր, որպէս և այս իսկ մեծաւ մասամբ թերի և ոչ զերծ ի սխալանաց գուցէ:

Արանի թէ մի ոք ի հայրենասէր բանագիտաց՝ զամենայն զգրեալքս զորս ի մէնջ, և զորս և յայլոց ազգաց գրեցին, ի ձեռին ունելով, եւթնեակ մի շրջագայէր, մինչև բաւական լինել զթերին լցուցանել, և զսխալանսն ուղղագրեալ տայր ի լոյս, հաւաքեալ և զարձանագրութիւնսն:

Արդ թիւ շինութեան և բարեկարգ պայծառութեան քաղաքիս Անոյ՝ տեսաք լինել յամի Տեառն 979, ի ծաղկախիտ պարտիզի դաշտին Շիրակայ քաղաք պանծալի, և պարծանք քաղաքաց վայելչացաւ: Այսաւ շինութեամբ և բնակութեամբ, հարստացաւ, նախանձելի ցուցաւ:

Ոհ, զի՞նչ ասացից, ի ներքուստ փուշք և դժնիկք անմիաբանութեան և աւելութեան հեղձուցիկ արարին զնա, և հրդեհեալ կիզեն զբարեվայելութիւն: Թող զորս յարտաքնոց անտի աղարձակ էին, երբեմն ի մէնջ, և երբեմն օտարք յօտարաց խել և յափշտակել:

Աւճառեցաւ սա ի Յոյնս, զոր Աստիվարդ պատմաբան մեղմով իմն ընծայէ՝ Պետրոսի Վետադարձի, թէպէտ այն եղև կամօք Յովհաննու թաղաւորի:

Արկին դառն և անիրաւ վաճառումն եղև յերկցուէն ապիրատէ: Հուսկ ուրեմն

ի գործ եղաւ չարաննեդ դրժողութեամբ վետտ Սարգսի:

Ասին Յոնք, ցրուեցին զքաջս ի Հայոց. չբաւեցին պահպանել մինչև Պարսիկք աւերածով և կոտորածիւ առին ի ձեռաց նոցա: Իսկնց ի Վիրս, ի Թաթարս, տարուբերէր ի մին և ի միւսն:

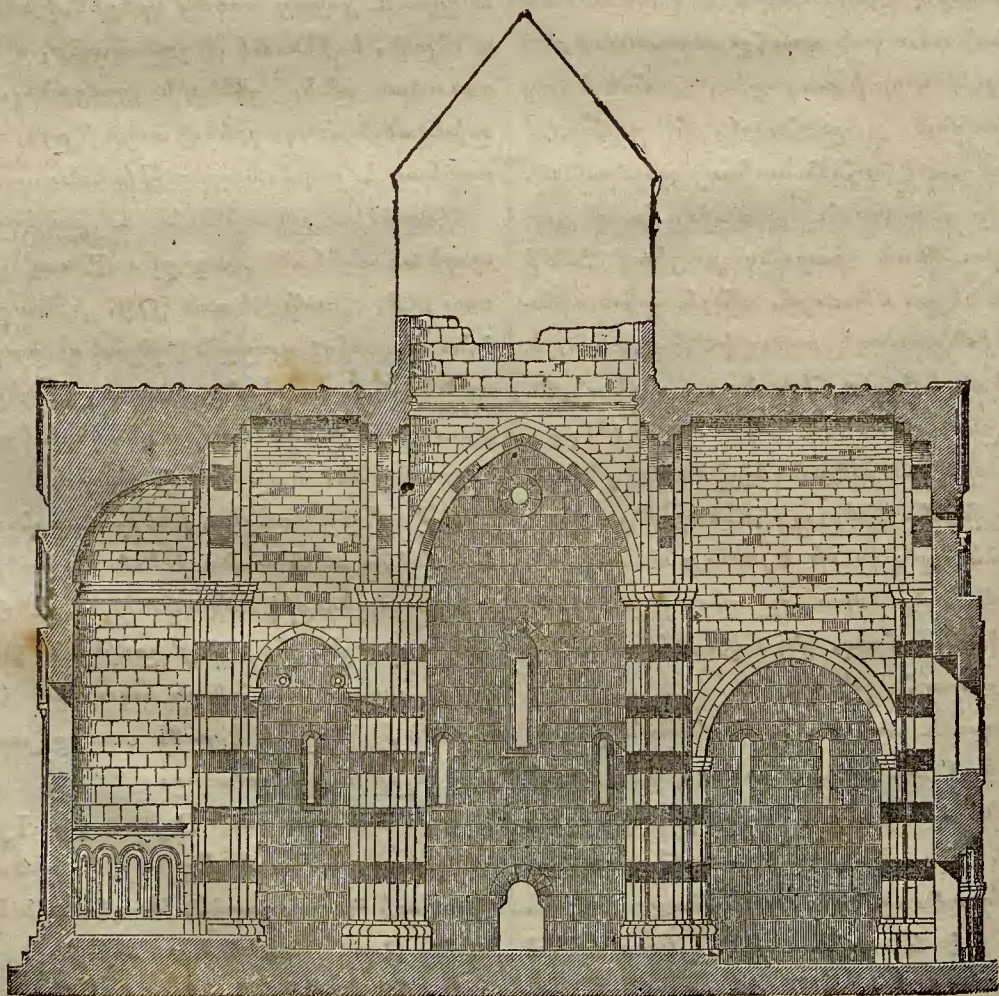
Յամին 1319 եղև վերջն կործանումն սորա ի շարժոյից երկրի. և որ մինչև ցայն վայր Հայրենասիրագոյնքն ի Հայոց բաւեցին զօրել և կալ, սկսան թողուլ իսպառ և տարադէպ զնացեալ ցրուեցան յերկիր

Հեռաւոր: Իւրմնաց այս քաղաք ամայի և թափուր ի բնակչաց. և հետզհետէ բառնին և հնութեանցն մնացորդ:

Մեք ցայս վայր. ուր իցեն եղերեւոյնքն Պողթանայ. թող յարիցեն ողբերգու լինել ի լաց և յաշխար զաւերածովք մեծի քաղաքիս:

Ձի իմ որպէս ի շրջել անդ իմում ոչ բաւեցի ճնշել զարտօսր աչաց, և տանել բեկման ողւոյ, սապէս և ի բանիս ընդերկարել տկարացեալ, անցանեմ յոր դէմն եղեալ եմ:

(Շարունակել)

Ներքին երեսի հայր Լիւիզիայի Անայ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ.

(Շարունակում է լինել):

Ինչպէս Հելլադայի և Պարսկաստանի, նոյն և Հայաստանի մէջ աստուածներու զխառնորները երրորդութիւն էին կազմում. այն է՝ Անահիտիս, Դիասպաս և Փառ: Թէպէտ ոչ այնքան հաւաստեօք, սակայն երևում է որ Դիսպասի պաշտօնը նոյնն էր գրեթէ ինչ որ Հելլենաց Արէսի (Մարս), և մի և նոյն ժամանակ քանի մի յատկութիւններով ևս Ապողոնին էր համապատասխանում: Դիասպաս խօսքը Հայոց ձեն է, Պարսից Ջելպիշ լառի, (Հերոդոտին մէջ VII, 11 Տէհսպիս) Աքեմենիսի որդւոյ և թերևս Յունաց Դեյոնի անուան: Այն տեղը, ուր Անահիտիսը Դիասպասի ամուսին կանուանուի, ցտուգութիւնմբ կարողալ չկարողացայ, այս հանգամանքով նա Հելլենաց կուսական Արտեմիսէն շատ կզանազանուի:

Հայոց երրորդ մեծ աստուածը Փառն է. անուան նշանակութիւնը «փառ», «պայծառ», է և Պարսից ու Հայոց սեպհական անուանց արմատ. զոր. Փառնակէս, Փառնարաս, Փառասման (Բարսման), Փառնեբրսէհ, Ռիսափեռնէս, Որոփեռնէս ևն: Այս իրողութիւնը ապացոյց կարէ համարուիլ վերոյիշեալ աստուծոյ ունեցած այն մեծ ազդեցութեան, զոր նա գործ էր գնում այդ երկրի ժողովրդոց միջմարտեան համար: Այդ մասին մեր արձանագրութիւնքը լուսմեն և երբեք նա առանձին չի անուանում, հապա միշտ Անահիտիսի և Դիասպասի հետ միասին, և ոչ իսկ զոհընկալ աստուածոց ցուցակի մէջ: Հաւանական որ այդ աստուածը Պարսից Միհր և Յունաց Հելիոս աստուածոյն էր համապատասխանում:

Բացի այս երեք աստուածապետները, 47 ուրիշ աստուածներ ևս անուանուում են. բայց որովհետեւ Հայոց լեզուն սեռը չի որոշում, իսկ մէք ուրիշ նշաններ չունինք, ուստի անկարող եմ բոլորովին բացատրել թէ այս անուններէն ո՞րը արական և ո՞րն իգական աստուածոց կապականին: միայն Անահիտ և Դիասպաս աստուածոյ վերաբերութեամբ տարակոյս չկայ: Բայց և ընդհակա-

ռակն համարեա բոլոր անունները Հայոց և Պարսից հին պատմագրքերում պահպանուած յատուկ անուանց մէջ դարձեալ կարելի է ճանաչել. ուրեմն ենթադրել կարելի է, որ այս զանազան աստուածներու պաշտօնը շարունակուում էր մինչև քրիստոնէութեան հաստատութիւնը: Թէպէտ երկու կամ երեք անուն թերի են մնացել կրկնակի օրինակներու մէջ՝ սակայն այս անուանք ստորագաս աստուածոց են պատկանում: Հատ աստուածներ ևս կան, որոնք ոչ թե յատուկ այլ այն քաղաքի կամ դաւառի անուամբ են յիշուում, ուր գիրենք կպաշտէին. զոր. աստուած Տուսպայի, աստուած Արզունայի ևն: Այնժամեան Հայոց համար շատ հասկանալի կարող էր լինել այս, ինչպէս որ մէք Սամոսի, Եփեսոսի, Աթենքի աստուածներու վերայ կը խօսիմք, ուր ամեն մէկը Հելլայի, Արտեմիսի և Պալլաս — աթենասի վերայ կը մտածէ: Բայց ցաւալի է, որ այնժամեան Հայոց գրականութիւնը, եթէ այսպիսի մի բան եղած կայ, կորսուած է մեզ համար, ուստի մընում է մեզ բաւականաւալ արձանագրութեանց սուղ տեղեկութիւններով: Իւրաքանչիւր աստուծոյ մատուցուած զոհերու որքանութիւնը, կարծես թէ նոցա համար մի հաստատ սահման է աւագաւարդը, և որովհետեւ ուրիշ վկայութիւնք պահասում են, ես կը ցանկամ նոցա ցուցակը այսպէս շարել:

Եռանձնեայ աստուածների՝ այսինքն Անահիտի, Դիասպասի և Փառի համար 6 ուղտ:

Անահիտի (առանց մականուան) համար 17 եղ և 34 ոչխար:

Դիասպասի, Անահիտի ամուսնոյ համար 6 եղ և 12 ոչխար:

Ազգային աստուածներու համար 4 եղ և 12 ոչխար:

Լուսնի աստուծոյ համար 4 եղ և 8 ոչխար:

Արտուարասայի համար 34 ոչխար և 2 եղ:

(Անունը չի կարդացուում) համար 2 եղ և 14 ոչխար:

Ինուամուրի համար 17 ոչխար:

Հետեեալ իւրաքանչիւր աստուծոյ համար այն է խուժուի, Ուա, «Վատի», — Փատի, Զիրի-

փառ: Արսիփտ Անահիտիս արանց, Դիասպաս արանց, աստուած Լիմի, 2 եզ և 4 ոչխար:

Աբրոյիշեալ աստուածները, որ աւելի մեծ զոհերով են պաշտուում քան ուրիշները, 12 հատ են թուով, վասն զի լուսնի աստուածը Անահիտն է: Այս 12ը հետեւեալքն են. 1) Անահիտիս, 2) Դիասպաս, 3) Փառ, 4) Արտուարասայ, 5) Զննուած անուն, 6 Ինուամաւ, 7) Խուլթուի, 8) Ուա, 9) Վատի, — Զարի, 10 Զիբիփառ, 11) Արգիփտ, 12) Լիմի աստուած: Ուրեմն հաւանական է որ Հայերն ևս ունէին տեսակ մի ծերակոյտ կամ աւագատուն, որ 12 աստուածներից էր բաղկանում: Այս անուանց շատերը պատմութեան մէջ երևում են. զօր. Արտուարասսա խօսքը յիշեցնում է Արտոպերասսայ բերդը, որ մեր թուականի առաջին չորս դարուց ընթացքում շատ յաճախ անուանուած է: Արգիփտ մեծ նրմանութիւն ունի Դարեհի Արշամես պապի հետ, Խուլթուի, թուի թէ Պարսից Խուտա և Գերմանացոց Գօտտ աստուածն է: Ուա երեւի թէ գաղափարապիւր մի է, ուրեմն տառացի չալտի կարգացուի, ինչպէս պատահում է Ասորեստանի բեւտաձև նշանագրոց մէջ, ուր, վերջիշեալ անունը Բէլայ նշանակութիւնն ունի, ուրեմն դա ևս Բէլայ հաւասար աստուած մի է և անտարակոյս մեծաստիճան աստուած մի: Լիմա Վանա ծովու մէջ կղզի մի է, որ ներկայումս ևս մի և նոյն անունն է կրում: Այս տեղ է գտնուում Լիմ անապատը ուր ձգնազգեաց վարդապետներ են բնակուում, որոնք լիակատար առանձնութեան մէջ մենակեաց վանքում կուսակրօն կեանք են վարում: այս կեանքի մասին դեռ սկզբում յիշածս Հ. Ներս. Սարգսեանը իր ճանապարհորդութեան մէջ մեզ մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդում է:

Ապրգաւ հետեւում են աստուածներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը մէկ եզ և երկու ոչխար զոհով կը պաշտուի: 25 աստուածոց անուններն ևս յիշուած է: Անահիտը ում զանազան տիտղոսով է յիշուում. զօր. ողորմած Անահիտիս, Անահիտիս մանգաղով, Անահիտիս Անույ տաճարի մէջ. վերջապէս 12 աստուածներ ևս, որոնք այն քաղաքի կամ գաւառի անուամբ են յիշուում, ուր ծաղկում էին իրենց պաշտամունքը: Անուամբ յիշուած աստուածոց մի քանիք հետաքրքրական նիւթ կարող էին լինել քայց տեղը չէ: Իսկ աշխարհագրական անուանք աւելի ևս հետաքրքրական են ամենից համար: Պլինիոսի պատմութեան մէջ V, 20. Հայաստանի Անատիկայ գաւառ կը յիշուի. որոյ անունը անտարակոյս Անահիտիսի անունից է յառաջ գալի. այս անուամբ քաղաք մի ևս յիշուում է մեր արձանագրութեանց մէջ մի և նոյնը որ խորենացին գիրք Բ. գլ. ԺԳ. Երկրաց է անուանում, և որ այսօր իսկ շատ նշանաւոր վաճառաշահ և պատերազմական քաղաք է և Երզնկեան անունն է կրում: Յայտնի է նոյնպէս որ Վուլինու քաղաքի աստուած մի եղեր է. այս անունը Պոնտոսի Վոմանան. կ'յիշեցնէ, որ այժմ Գեօմենէք Թագաւորի մօտ է և Վապարդովիոյ Վոմանան, որ այժմ Էլբիստանն է, երկուսն ևս երևելի են Անահիտիսի հին բաղնիքներով և զօրաւոր քրմերով, որոնք այս բարեկեց կապասաւորեն Բայց թէ այս քաղաքներից մէկը, կամ այս անուամբ ուրիշ քաղաք մի կ'յիշուի այս տեղ, այդ վճռել չեմ վստահանար. այն է միայն իմ կարծիքը թէ շատ քաղաքներ Վոմանա անունն էին կրում. իսկ թէ այս անունը ունի կրօնական որ և իցէ նշանակութիւն յայտնի է, որ այսօր իսկ Վում Պարսկաստանում սուրբ քաղաք է համարուած, ուր Կլիկ իմամներ, Ալի Ռիզայ իմամի Փաթմայ քրոջ մօտ են թաղուած, գուցէ սուրբ Անահիտիսը թողամի մէջ սուրբ փաթմայ և Անահիտիս քրմերը իմամ են փոխուէր, այսպիսի փոփոխութիւնների շատ յաճախ են պատահած փոքր Ասիոյ մէջ: Բեշտամ անուն կրակապաշտ մի որ իւր աներ, Որմիզդ գ. Պարսից թագաւորին սպանեց (Քրիստոսից յառաջ 591 ին) և յետոյ նորա որդւոյ գէմ ապստամբեցաւ, Շահրուր քաղաքումն է թաղուած, ուր ցարդ իսկ կայ նորա գերեզմանը, որ իբրեւ Միդգայ Բեշտամ ուղղափառ մահմետականի մի մարմնոյ աւանդակալ՝ փառաւոր ուխտատեղի է դարձեր:

Չուած աստուածոց մի քանիք հետաքրքրական նիւթ կարող էին լինել. քայց տեղը չէ: Իսկ աշխարհագրական անուանք աւելի ևս հետաքրքրական են ամենից համար: Պլինիոսի պատմութեան մէջ V, 20. Հայաստանի Անատիկայ գաւառ կը յիշուի. որոյ անունը անտարակոյս Անահիտիսի անունից է յառաջ գալի. այս անուամբ քաղաք մի ևս յիշուում է մեր արձանագրութեանց մէջ մի և նոյնը որ խորենացին գիրք Բ. գլ. ԺԳ. Երկրաց է անուանում, և որ այսօր իսկ շատ նշանաւոր վաճառաշահ և պատերազմական քաղաք է և Երզնկեան անունն է կրում: Յայտնի է նոյնպէս որ Վուլինու քաղաքի աստուած մի եղեր է. այս անունը Պոնտոսի Վոմանան. կ'յիշեցնէ, որ այժմ Գեօմենէք Թագաւորի մօտ է և Վապարդովիոյ Վոմանան, որ այժմ Էլբիստանն է, երկուսն ևս երևելի են Անահիտիսի հին բաղնիքներով և զօրաւոր քրմերով, որոնք այս բարեկեց կապասաւորեն Բայց թէ այս քաղաքներից մէկը, կամ այս անուամբ ուրիշ քաղաք մի կ'յիշուի այս տեղ, այդ վճռել չեմ վստահանար. այն է միայն իմ կարծիքը թէ շատ քաղաքներ Վոմանա անունն էին կրում. իսկ թէ այս անունը ունի կրօնական որ և իցէ նշանակութիւն յայտնի է, որ այսօր իսկ Վում Պարսկաստանում սուրբ քաղաք է համարուած, ուր Կլիկ իմամներ, Ալի Ռիզայ իմամի Փաթմայ քրոջ մօտ են թաղուած, գուցէ սուրբ Անահիտիսը թողամի մէջ սուրբ փաթմայ և Անահիտիս քրմերը իմամ են փոխուէր, այսպիսի փոփոխութիւնների շատ յաճախ են պատահած փոքր Ասիոյ մէջ: Բեշտամ անուն կրակապաշտ մի որ իւր աներ, Որմիզդ գ. Պարսից թագաւորին սպանեց (Քրիստոսից յառաջ 591 ին) և յետոյ նորա որդւոյ գէմ ապստամբեցաւ, Շահրուր քաղաքումն է թաղուած, ուր ցարդ իսկ կայ նորա գերեզմանը, որ իբրեւ Միդգայ Բեշտամ ուղղափառ մահմետականի մի մարմնոյ աւանդակալ՝ փառաւոր ուխտատեղի է դարձեր:

Ջարմանալն է, որ այս ցուցակի մէջ լիցանա մեաց աստուածոյն, նուիրած զոհաբերութիւն մի ևս յիշուումէ: քայց ինչու չէ: Յայտնի է որ այն տեղեկան Եղիզները Տէր ընդ մեզ անունով Իսախանալ կապաշտեն: Թողովորդական կարծիքով

շատ հաւանական էր, որ պատերազմի մէջ թըշնամեաց աստուածը՝ կաշառուկով մէկ եղի և երկու ոչխարի զոհաբերութիւնից, փորձանքի մէջ է ձգել իւր հաւատացեալները, եթէ փորձանքն ևս մեծ ազդեցութիւն չի ունենայ, վաճառորդ մէկ եղ և երկու ոչխարն էլ մեծ զրկանք չէ՝ ուր որ հարիւրաւոր եղներ և ոչխարներ կը մորթուէին։

Հատ աստուածներ ևս աւելի քիչ զոհերով են յիշուում, այն է կամ կէս եղով և մէկ ոչխարով, կամ միայն կէս եղով, կամ միայն մէկ ոչխարով։ Վերջնոց թուի մէջ, որ ի հարկէ ստորագրաւ կարգին կպատկանին, վեց անուն է յիշուած սոցա մէջն է և Արայ։ Հայ պատմիչք վերին աստիճան առասպելական վեպեր են պատմում իրենց Արայ գեղեցիկ թագաւորի վերայ, որուն Ասորեստանի Համիրամ թագուհին իւր հրաճարակ սիրով հարեալ, առաջարկեր է իւր ձեռքը, սիրտը, զահր և երկիրը, բայց Արայ գեղեցիկը բացասել է Համիրամայ բոլոր առաջարկութիւնքը, որ սաստիկ բարկանալով պատերազմ է բացեր Հաստտանի դէմ, խտուր հրաման հանելով, որ որքան կարելի է ջանալ զԱրան ձերբակալ իրեն ըրել, բայց տարաբաղդաբար կռուի սաստիկ ժամանակում Արան մեռնում է և Համիրամ, որոյ սրտում բորբոքուում էր դուռ ևս սիրոյ նախանձը, տիրում է զՀայաստան և Վանայ բերդն է շինել տալի, Վանայ ծովու մօտ տեղի գեղեցիկ դուրծեանը հաւանելով։ Այս առասպելութեանց հակառակ, Օսպերտի, Մենանի և այլոց թարգմանած նիւուէի տարեգրութիւնքը այսպէս են բացատրում այդ հարցը, թէ Հայաստանը հպատակութիւն ատող և ապստամբ աշխարհ է եղած միշտ, Իսպոյնիս և Մինուաս որ շատ սիրով զոհագործութիւններ են անում Արային մէկ ոչխար զոհ ունին միայն։ Մինուասի Արգիստես որդին չէ ընդունում բնաւ Համիրամի գոյութիւնը, այնպէս որ Վանայ բերդի հիմնադիրը գինքն է համարում և բերդի պարսպաց վերայ քանդակագործուած կտորները, որ ցայսօր իսկ անջինջ մնացել են և որոց խմատը մեզ յայտնի է, իւր և յաջորդաց օրօք ոչ որ չուրացաւ։

Այս արձանագրութիւնք քաղաքակրթութեան մասին շատ քիչ տեղեկութիւններ են տալի, զոր

օրինակ Հայոց զէնքերի վերաբերութեամբ աւանդութիւն չկայ բնաւին. Եզեկիէլի զլ. ԼԸ. 4, 5, զլ. ԼԹ. 3-9 հատուածի մէջ աւելի հաստատ տեղեկութիւններ կան. բայց մի քանի տեղ վերաններ են յիշուում։ Ոսկի և արծաթ երկու անշամ են կրկնուում և այն անօթի ձեով, վասն զի յայտնի է որ այն ժամանակ կտրած դրամ չըկար։ Յիշուում է այնպէս թէ Հայաստանում ուղտ համարեա չկայ, իսկ ձի շատ քիչ՝ եղ և ոչխար բազմութիւն են. այս բաները բառացի բացատրութիւնքն են այժմեան դրութեան նայելով։ Տեսած չեմ ես այն ժամանակեայ պատկերներն և քանդակագործութիւնք, չնայելով որ թանկագին տեղեկութիւնք կարելի տալ. բայց չեմ ցանկար տարակուսել սոցա չլինելու մասին. ումն է յայտնի թէ Պարսից, Արաբաց, Մոնղոլաց Թուրքաց չընչասիրութիւնք, մոլեռանդութիւնք և բարբարոսութիւնք ինչեր չէին կարող անհետացնել 2500 տարուայ ընթացքում։ Արշաի անդին արձաններ տեղական կրօնաւորներու կեղծ եռանդեամբ և սնապաշտութեամբ անհետ կորած կարող են լինել։

Աւելի հետաքրքրականը լեզուագիտական օգուտն է։ 50 արձանագրութեանց նշանագիրք շատ ճոխ են և հարուստ։ Թէ ո՞վ է այն մարդը՝ որ Բրիստոլից առաջ 700 թուականում Ասորեստանի նշանագիրը Հայոց լեզուին յարմարեցրեց այդ մեր գործը չէ, միայն այս է խոստովանելին, որ շատ շնորհաձիր անձ մի պիտի լինէր նա, վասն զի բազմութիւն նշանները համարեա մէկ հինգերորդի դարձուց և Ասորեաց նշանագրերու դժուարիմացութիւնը անհետացուց իսպառ։ Եզիպտացիք, Փիւնակեցիք և Յոյք արդարեւ զգալով որ ի մարդն եղած աստուածային հոգին այսպիսի գործոց մէջ փառաւորապէս յայտնում է, վասն որոյ այդ նշանագրերը գտնողին աստուածական պատիւ տուին։ Հայոց Վարմուր, որ Ասորեաց նշանագրերը ի Հայաստան բերեց և Հայկական լեզուի ոգւոյն յարմարեցրեց, անյայտ է մնացել մինչև այսօր. դուցէ Գուիրայ անուան մէջն է պահուած որ յիշուում է Աստուածոց ցուցակում՝ համեմատելի Հայոց (գրել), (գրութիւն), Յունաց Գրաֆո։ Հայոց պատմութիւնք այս անիրաւութիւնք այնու է ֆաճկում, որ հազար տարուց ետքը Հայոց այժ-

մեան պրոպետները յօրինողի անունը մեծ յարգու
թեամբ է յիշատակում :

Հայոց բեկեռածն նշանադիրը շատ անշան դա-
նադանութիւն ունին ուրիշ ազգաց նշանադիրնե-
րին. ամենանշանաւոր փոփոխութիւնն այն է որ
իւրաքանչիւր տող մէկ ամբողջ բառով պիտի
վերջանայ, ապա ուրեմն տողի վերջը կիսակտոր
բառ հատանելն անպատշաճ է : Այս գրութեան
ուրիշ յատկութիւն մի դորա հետ սերտ կապակ-
ցութիւն ունի : Այս ինքն եթէ տողը դեռ չլրա-
ցած՝ դարձեալ բառ մի պիտի գրուի, և այդ բառն
երկար լինելով՝ չի կարող մնացած տեղւոյն մէջ
պարունակուիլ, այն ժամանակ նախնթաց բառը
կամ մի և նոյն տողի ուրիշ մի բառ իւր վանկե-
րու շատ կամ քիչ կրկնութեամբ չերկարացուի
մինչև որ տողը լրանայ : զոր օրինակ՝ Մինուաս
անուեր կարելի է պարզ գրել չորս նշանով Մի-
նու-աս, բայց երկարացնելու դիտաւորութեամբ
Մի—ի—նու—ա—ս, Մի—նու—ու—ա—ս,
Մի—ի—նու—ու—ա—ս : Այս ըստ երևութիւն
չփոփոխ յատկութիւնները, բնադիրը լուծելու
ժամանակ մեծ օգուտներ կմատուցանեն. այս մի-
ջոցով ահա Հինքսը Հայկական նշանադրոց պարզ
վանկերը ծանաչեց, դորանով բառերու բաժան-
մունքը կը դիւրանայ և քննութեանց արդիւնքը
կստուգուի :

Հայոց բեկեռածն արձանագրութեանց լեզուն
նախնի Հայոց լեզուի լիակատար օրինակն է բն-
ծայում և այս կողմով ուրեմն շատ հետաքրքիր
է. եթէ վաղուց արդէն ծանօթ արձանագրութիւնք
իրենց տեղում դարձեալ վերաքննուին և եթէ
ինչպէս Հայք հաստատում են իրենց եկեղեցեաց
և Վանուց մէջ եղած բազմաթիւ նիւթերը պահ-
պանուած են, խելացի ծանապարհորդաց ձեռամբ
օրինակուին, այն ժամանակ, համեմատական լե-
զուագիտութեան համար հարուստ նիւթ կարող է
գառնալ : Արդէն յայտնի նիւթերէն քանի մի փոր-
ձեր կարող են հետաքրքիր լինել :

Հայրանունականները իսկ և իսկ այնպէս են կազ-
մուտում, ինչպէս արդի Հայոց (և մասամբ Յու-
նաց) մէջ. այսինքն կա՞ն մասնկան միջնորդու-
թեամբ, զոր օրինակ Արգեստիս Մինուասի որդի
պոռուում էր Աբեադիս Մինուասի, ուրեմն արդի

Հայոց Պետրոսեան, Յակովբեան և ուրիշներու նը-
ման, ուրեմն յայտնի է որ հին Հայոց կա՞ն նոր Հա-
յոց էան է փոխուել :

Այս հնագոյն լեզուի նշխարներուն մեջ հոլով
մունքն և խնարհմունքը ձևերի նոյն ազբատու-
թիւնն են ցուցանում, ինչ որ միջին և նոր Հա-
յոց այն ինչ հին Պարսից, Լատինաց Գոթաց
լեզուները իրենց ձևերի հարստութիւն աւելի եր-
կար ժամանակ պահպանեցին : Արդեօք այն ժա-
մանկուայ հին Հայոց լեզուն Քրիստոսից 700
տարի առաջ ծերացեր էր արդէն, կամ թէ ձևե-
րի հարստութիւն բնու չի ունեցեր. ո՞վ կարող է
այս խնդիրը լուծել : Բայց արձանագրութեանց լե-
զուն կրկնակի անցեալ ժամանակ բայի ունի, որ
միջին և նոր Հայոց լեզուի մէջ անհետացեր է :

Հետեւեալ քանի օրինակները բառերու դան-
ձարանից են հանուած որոնք հետաքրքրական հա-
մեմատութեանց նիւթ կարելիս գառնալ :

Աբեադիս, նոր Հայոց Աբեդիս, համեմատիր Յունաց
Աբեդիս, բառի հետ Բաբելոն և Աբեդիս, երկուսն ևս
ձի կրնանակեն. Աբեդիս բնական է, Յունաց Բա-
բելոն, Լատինաց Բաբելոն և Պարսից Բաբելոն. Բա-
բելոն պատերազմական երկվար է, Հնդկաց Բաբելոն :

Բաբելոն, բառը բաղադրուած է Բաբել, Յու-
նաց Պերրէյուս Գերմանացւոց Բաբել և Գաբել
բառերից :

Հաբել (երեւի թէ հիւս) շինութիւն, համեմատիր
Գերմանացւոց Հաբել և Հաբել տուն :

Գաբել, Գերմաներէն Գաբել, Յունաց Գաբել :
Գաբել, (երեւի դուռ դաշոյն) զօրութիւն կը
նշանակէ, Պարսից Գաբել, համեմատիր Յունաց
Գաբելանի, Գերմանացւոց Գաբելին, Գաբելի, Գաբելի
բառերի հետ :

Բազմիցս կրկնուած նախադասութեան մէջ, ուր
գիրի տանելու վերայ է խօսուում, Դիսկոն է յի-
շուում Կես հետ քշելով բերեցի, շէն ար-
մատէն, նոր Հայոց Կաշի, նման է Գերմանացւոց
Կեշի բառին որ կնշանակէ մղել, խթել :

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒՆՅԱՒ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԸ.

(Հարաւակոնիւն) :

4) Մեր ազգի մէջ մտաւ նաեւ հնդկական տարրը: Ա. Վաղարշակի օրով Հնդկաստանից Հայաստան եկան մի խումբ դադթականներ, սոցա մասին այսպէս է պատմում Օհնոր Վլակը. «Վեմետր և Վիսանէ իշխանք էին Հնդկաց և եղբարք ցեղով. և փախուցեալք ի թագաւորէն Հնդկաց՝ հալածեցան և եկին մինչև աշխարհս Հայոց: Աւ իբրեւ եկին առ թագաւորն Հայոց Վաղարշակ՝ ետ նա զերկիրն Տարօնոյ ընդ իշխանութեամբ նոցա, յորում շինեցին քաղաք և կոչեցին Վիշապ. որք երթալ յԱտիշատէ (յԱշտիշատէ)՝ կանգնեցին զկուռն զայնոսիկ որք ի Հնդկիս պաշտէին,» (38): Թէպէտ Օհնորի խօսքերից այնպէս է երևում որ իբր միայն երկու իշխանք եկան Հնդկաստանից Հայաստան, բայց շատ դժուար է ընդունել որ սոքա արդարեւ միայնակ լինէին: Իբրեւ իշխանք կամ ցեղապետք՝ փախչելով իւրանց հայրենիքից ապստամբութիւն ցոյց տալու համար հալածուած լինելու պատճառով, նոքա չէին կարող թողնել իւրեանց ընտանիքը և մերձաւոր ազգականները: Ինքն Օհնոր նոյն երեսի վերայ վկայում է որ Վեմետր և Վիսանէ իշխանները բերած ունէին իւրեանց հետ և իւրեանց երեք որդիքը՝ Սուառ, Մեղտես և Հոռեան. «Աւ յետ հնդեաստան ամի եսպան թագաւորն (Վաղարշակ) զերկուսեանն (զՎեմետր և զՎիսանէ) և զտեղեան իշխանութեան ետ որդւոց նոցա

Սուառայ և Մեղտեսայ և Հոռեայ,» (39): Հաւանական է կարծել որ Հնդկաստանցի իշխանները բերին իւրեանց հետ և իւրեանց ցեղը կամ տոհմը, կամ գոնէ բազմաթիւ մարդիկ, մանաւանդ որ շատ դժուար էր անցնել այնպիսի երկտրատե ճանապարհ առանց պահապանների, առանց զօրութեան: Այս կարծիքի հաստատութիւնը տեսնումք Օհնորի հետեւեալ խօսքերի մէջ, «Աւ յետ ժամանակաց խորհուրդ առեալ Սուառ և Մեղտես և Հոռեան՝ ելին ի լեռոն Վարքէ. և տեսեալ զայն տեղի զի ընդարձակութիւն էր որսոյ, և հովարեր խոտոց, և փայտի առատաձեռն, շինեցին զնա դաստակերտ. և կանգնեցին ի նմա երկուս կուռս՝ զմինն յանուն Վիսանեայ և միւսն յանուն Վեմետրեայ, և ետուն ի սպասաւորութիւն նոցա «զազն իւրեանց,» (40): Աթէ խօսքերս — «զազն իւրեանց,» — չէ կարելի հասկանալ իբրեւ մի ամբողջ ազգ, գոնէ կարող ենք հասկանալ իբրեւ բազմաթիւ ժողովուրդ եկած Հնդկաստանից իւր իշխանների հետ: Արեւի սոցա բազմութեան պատճառով Վաղարշակը տուեց Վեմետր և Վիսանէ իշխաններին ամբողջ Տարօնի դաւաճը. երեւի նոյն պատճառով այս երկու իշխանքը և յետոյ նոցա որդիքը ստիպուեցան քաղաքներ և աւաններ շինել: Օհնորը յիշում է նոցա անունները և ցոյց է տալի նոցա բնակիչների թիւը. «Վանդի Սուառս ունի երդ համարս ՕՃԺԻ (612) և հեծեալքս Ու և Լ (1030) և տումբ (տամբ) ծուխս

(38) Օհնոր Վլակ, Ի Կ Պոլիս, 1719, եր. 68.

(39) Օհնոր, եր. 68—69.

(40) Նոյն, եր. 69.

ԹՆ՝ (900) և հետևակս ԲՈՒ և երկերիւր (2,200)։ Մուշ և Մեղաի ունի ծուխս ԲՈՒՆՆ՝ (2,700) և հետևակս ՈՒՆ (1030)։ Խորնի (41) ունի ծուխս ՈՒՋՕ (1906) և հեծեալս ԼՆ՝ (700) և հետևակս ՈՒՆՆՆ՝ (1700)։ Իսկ Բրեխ ունի ծուխ (ծուխս) ՈՒՆՁ (1180) և հեծեալս ութ Ն՝ (800) և հետևակս Օ հարիւր (600)։ ԼԷ Բուղու ունի ծուխս հինգ հարիւր (500) . . . , (42)։ Բոլոր ծուխերը միասին են 7186, իւրաքանչիւր ծուխի մէջ եթէ համարենք ամենասակաւը երեք հոգի՝ բոլոր բնակիչների թիւը կլինի 21558։ Մենք չենք կամենում ասել որ Հնդկաստանցի իշխանները իւրեանց հետ բերին այսքան բազմութիւնը, այլ կամենում ենք հաստատել որ միայնակ չէին և ունէին իւրեանց հետ բաւականին շատ մարդիկ, որոնք հեազհետէ աճեցան և բազմացան։

Հնդկաստանցի գաղթականները բերին իւրեանց հետ և իւրեանց հնդկական կրօնը, իւրեանց քաղաքներում և գիւղերում շինեցին նորա մեհեմաններ Վիմեար և Վիսանէ կոռքերի համար և կարգեցին քրմեր և պաշտօնեաներ։ Հայերը սնծանութ լինելով հնդկական գէնի և նորա ծեսերի և արարողութիւնների հետ՝ ի հարկէ չէին կարող վարել քրմերի պաշտօնը, ուրեմն այդ քրմերը պէտք է լինէին անպատճառ նոյնպէս Հնդիկներ։ Ինքն Օհնորը վկայումէ այս իբրև աշխատես.

(44) Խորնի կամ Խորեն — այստեղացի էր Մովսէս Խորենացին, ուստի և կոչւում է Խորենացի. արդեօք հնդկական չէր Խորենացու ծագումն.

“Այլ և յոյժ զարմանալի իսկ էր տեսիլ նոցա (քրմաց), զի սեաւք էին և զիստորք և զազրատեսիլք, զի ցեղով է Հնդկացիք, (45)։ Ա. Վ. աղարշակեց մինչև սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը անցել էր համարեա 450 տարի. եթէ Հնդկաստանցի գաղթականները բազմութիւ չլինէին և չունենային իւրեանց հետ և իւրեանց կանայքը, այսպիսի երկարատե միջոցում չէին կարող նօքա անփոփոխ պահպանել իւրեանց յատուկ հնդկական սև գոյնը և դժերը, այլ օդի և կեանքի ներդործութեամբ և մանաւանդ խառնուելով ամուսնութեամբ տեղական բնակիչների հետ՝ պէտքէ անպատճառ փոխակերպուէին և նմանութիւն ստանային տեղական բնակիչների հետ։

Հնդիկ գաղթականները այնպէս շատ էին և մանաւանդ հեազհետէ այնպէս շատացան որ ոչ թէ դժուարութեան ենթարկուեցան հայկական կեանքի ազդեցութեան տակ, այլ և ինքեանք ունեցան ազդեցութիւն Հայերի վերայ։ Նոցա դէնր այնպէս շուտով տարածուեցաւ և բնիկների մէջ և այնպէս շատացան այս հնդկական կրօնի դաւանողները, որ երբ Լուսաւորիչը վերադառնում էր Պենարիայից իբրև հայրապետ բազմութիւ իշխաններով և մեծագումար զօրքով, բերելով իւր հետ սուրբ Յովհաննու Սարապետի և սուրբ Աթանաղիէի մասունքները, սոքա, հնդկահաւասները, իւրեանց քրմերի առաջնորդութեամբ բացարձակապէս պատերազմեցան Հայոց իշխանների և զօրքի դէմ, հաւաքուելով մինչև 7000 մարդ, և չէին կա-

մենում թող տալ որ 1 ուսաւորիչը քանդէր նոցա մեհեանները: Թէպէտ սորա յաղթուեցան, թէպէտ 1 ուսաւորիչը քանդեց և կործանեց նոցա մեհեանները և արձանները, և նոցա տեղ շինեց այն սուրբ կարապետի վանքը, որը մինչև այժմ երևելի ուխտատեղի է Հայոց համար և կոչում է Մշու սուրբ կարապետ, բայց այնու ամենայնիւ շուտով չվերջացաւ հրեղեկական դէնը: Սորա դաւանողները սովորութիւն ունէին գերծել բոլոր գլուխը և միայն կառափին կամ գանգի վերայ թողնումէին մի երկար ծամ: Ահամայ կամօք ուրոնալով իւրեանց կրօնը և ընդունելով քրիստոնէութիւնը՝ նոքա հոգով և սրտով դարձեալ մնումէին հաւատարիմ իւրեանց կրօնին, և իբրև նշան իւրեանց այդպիսի հաւատարմութեան՝ պահպանումէին գլուխը գերծելու և երկար ծամ թողնելու կրօնական սովորութիւնը և քրիստոնէութեան ժամանակ: Չենոր Գլուխը ասում է. «Նա Գիսանէ զի գիսաւոր էր, վասն այնորիկ և պաշտօնեայք նորա գէսս ունէին. զի յորժամ ի Քրիստոս դարձան՝ ոչ էին կատարեալ ի հաւատս և զհայրենի օրէնսն չիշխէին յայտնի ունել, ապա խաբէութեամբ զայս հնարս իմացան՝ ծամ թողին ի գլուխ մանկանցն, զի զայն տեսեալ յիշեսցեն զառաջին պղծութիւն իւրեանց: Որ և ես աղաչեմ զքոյշ կացէք, զի մի և ի ձերում երկրիդ սերմանիցի, 44): Ահա այս սովորութիւնը՝ գերծել գլուխը և թողնել միայն մի ծամ իսկ և իսկ գանգի վերայ՝ մնացել է մինչև այսօր Վանայ և մերձաւոր գաւառների բը-

նակիչների մէջ. շատերից շատ անդամ հարցրել եմ ես այդ սովորութեան պատճառը կամ բացատրութիւնը, բայց միշտ լսել եմ մի և նոյն պատասխանը—թէ ինքեանք չեն իմանում պատճառը, այլ այսպէս մնացել է իւրեանց նախնիքներից:

(Մնացեալն է յետագայ):

Վահան Վարդապետ Բաղասեան.

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԹԱԳԱՌՈՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

(Հարուստիւնի):

Վարդապետ Բ.

ԵՐՈՒՄՆԻ, ԵՐՈՒՄՆԻ ԵՆ ԱՐԳԱՍ
Երուանդ:

Բարեաւ եկիր իմ յարգելի քոյ Արգամ,
Վիշապահանց փթեալ ծաղիկ անթառամ,
Ինչու այդպէս վաղ ձգեցիր գինեբոսք,
Զը կեցար մինչ արքայն կոչէր պարերգուք,
Արգամ

Ես չունէի այսօր փախաք պարերգուաց.
Ինչպէս որ դու չկեցար ցվեր գինեբոսք,
Եր գլուխ երբ աւրախութեան հացկերոյթ,
Կուտայ շուտ շուտ անարգութեան երեւոյթ:
Երուանդ:

Անարգութիւն նա միայն իմ դէմ կանէ,
Իսկ քեզ, կամ այլ ետախարաւաց կը պատուէ,
Ով չը գիտէ թէ մեր մայրը այն չունէր,
Ինչու պիտի այդ դէնք չինէր ընդդէմ մեր:
Երուանդ:

Ես դարձեալ իմ ասածս պիտի երկրորդեմ,
Երթալ պետք է մէկ այլ երկիր տարագեմ,
Թող վայելէ արիւնշաղախ աթոռը,
Ես դիցական պատիւ ձոնէ իւր հօրը,
Արգամ:

Ով ետեսէ նորա հօրը կամ մօրը.
Որոյ կին էր Արգարու այն մէկ քոյրը.
Աւանգութիւնք բազմադիմի կը պատմեն,
Բայց ուր դառնաս դորա ծնողք յայտնի չեն
Արշակունեաց սովորական ծեսերով (1)

Արքայազունի պիտի ապրին հասերով,
 Ինչ որ արքայն շողա կուտայ ի կալուած,
 Հաշտենից կողմ, Աղիովտի, կամ ծովաց,
 Արքաւոր նոյնպէս երբ հօր աթոռն է նստել,
 Իւր այս քոյրը իւր կալուածն է ուղարկել,
 Դշխոյն և իւր ըստնդեաց զաւակը
 Մընացել են փոթորկածին ձեան տակը
 Որտորդ չուրը գտել է այն երեխին,
 Պատասպարեալ ի ծոց Սանոտ դայեկին,
 Այն պատճառաւ Սանատրուկ են անուանել,
 Սանտոյ տուրք կամենալով գուն յայտնել,
 Այլ ք հը պնդեն թէ հատարուկ է ասած,
 Հան օգնութեամբ գողով մահէն ազատուած,
 Բայց Արքաւորն է նորա անուն փոխարկել,
 Եւ դայեկի Սանոտ անուն ընարել,
 Թէ այս, թէ այն, բայց ծընողքն չեն յիշուած,
 Քեռորդի էր սա Արքաւոր յորջորջուած,
 Այլ թէ քոյրը որ իշխանին էր զուգեալ,
 Ոչ ոք գիտէ, ուրեք, երբեք չէ յիշեալ
 Երուալ:

Արքաւոր Իսկ անունն Արքաւոր կոչել են,
 Ասորաց ծուռ կործանելու խօսողեն,
 Նորա անուն չէ յայտ թէ ինչ է եղած,
 Միայն Աւագ այր մականունն է մնացած:
 Երուանդ:

Արքամ միտքդ է սորա աթոռ բազմելը,
 Եղեսիս կամ Միջագետք մըտնելը:

Արքամ
 Դեռ ևս էի ես տասնամեայ պատանի,
 Երուանդ:
 Հասակակից ենք մենք ուրեմն համարի,
 Բայց այսօրվան պէս պահածեմ ի մօտի,
 Արքամ:

Դու յարգունիս, ես հանապաղ ի դաշտի-
 Երուալ:
 Երանի թէ ի դաշտ լինէր մեր վիճակի
 Երուանդ. (անկող ժըսիտով)
 Արքայի հետ ով կը կոտորէր այն բաժակի
 Արքամ:

Երուանդ այն ինչ էր որ ճաշին արարեր,
 Դիտես արքայն աջը տարաւ առ սուեր,
 Երուանդ:

Տեսար դու իմ ծուռ նայելս արքային
 Իւր սուերը կը լախջախուէր իւր գլխին,
 Արքամ:

Կարծիք կանեմ որ թէ կրկնէ լորախճան,
 Կը գումարէ շատ սրբիկայք դաւաճան,
 Որ սեղանոյ վերայ զքեզ խղիւղողն,
 Եւ բաժակի նախատինքը վրիժակէն:
 Երուալ:

Հաւ է նորա կոչուելք այլ ևս չերթալը
 Երուանդ:

Այդ ցոյց կուտայ իմ դարանէն խիթալը:

Արքամ:

Եթէ երթաս մահն անշուշտ կայ պատրաստ,
 Երուանդ:

Եթէ չերթամ պիտի կոչէ զիս անսաստ
 Երուալ:

Լաւ չէ արդեօք այս կողմերէն գաղթելը
 Երուանդ:

Եւս առաւել լաւ է չարին յաղթելը:

Արքամ:

Ինչով պիտի այս չարերու դու յաղթես
 Երուանդ:

Իմ խորհուրդը որ բացաղբեմ կը լըսես

Արքամ:

Ես պատրաստ եմ ամեն խորհուրդ լըսելոյ,
 Երուալ:

Եւ խորհրդեան դեմ պատասխան ասելոյ:
 Երուանդ:

Արքամ ունիմ վրկայք ազգիս ծերերէն-
 Որ ես հեռի չեմ նշարթեաց աթոռէն,
 Սա քեռորդի էր Արքաւորս արքայի,
 Եւ թագ դրեց, ի հաւարչան քաղաքի,
 Մինչ Արքաւոր օրինաւոր ժառանգը,
 Պայազատեց Եղիսիոյ գահալոյքը,
 Արքաւոր ժառանգ էր Արշամայ աթոռոյն,
 Արքամ ով էր, յայտնի չէր մեր ծերերոյն,
 Ոմանք կասեն էր խորթ եղբայր Տիգրանայ,
 Բազումք ևս թէ հարձորդի էր նորա,
 Բայց Արտաւազը չէր անգաւակ անորդի,
 Նա ևս ունէր պարթեւածին հարձորդի,
 Նորա թոռն էր իմ վատաբաղդ տգեղ մայր,
 Որ վասն ուժոյն իւր մընացած էր անայր,
 Նորա ոճի ժառանգաբար ես ունիմ,
 Դեռ չեմ տեսած ոք արիոյեան աջին իմ,
 Թէ ծուռ նայիմ կը հերձանեմ որձաբար,
 Սանատրուկ ինձ լար ձգել չի մարթնաւար,
 Բայց ես կարեմ ընդդէմ նորա բռնաճալ,
 Նա աթոռը չէ իրաւամբ ժառանգեալ,
 Ուղիղ ժառանգ արտաւազդայ, Երուանդ է,
 Նա Արշամայ աղբիկորդոյ սերունդ է:
 Ազգն արշամին այն պատճառաւ ընդունեց,
 Որ նա Հռոմայ լեզիոնքն դուրս վանեց,
 Երբ վերին Հայք այլոց ձեռին մընային,
 Արշամ մաքրեց ազատեց Հայքն ստորին-
 Ժամանակ չէր մանրամասն զննութեան,
 Ոտնակոխ էր եղել իղձուկ Հայաստան:
 Բայց Արշամի սերունդ չմնաց թագաւոր,
 Սանատրուկը նստաւ որպէս բռնաւոր,
 Արքաւորս տան ծեր և մանուկ կոտորեց,
 Մինչ քամբն օրկնութիւնը ագահեց,
 Արեամբ զանգեալ աթոռն նստաւ բռնութեամբ,
 Եւ ձեռքերը կը չաղախէր միշտ արեամբ,
 Ով իւր դուստրը իւր ձեռամբ կը խղիւղէր

Սանդուխտ դիտոյն այս անգամ չոր զորն չէր:
Եղեմիս վկայ էր այս իժաշտութեանց,
Եղեմացիք չէին տանող բռնութեանց,
Նա այն քաղաք թողեց շինեց այս Մծքին,
Արձան կանգնեց վրէն գրեց մընաց մին,
Քան զայս աւել ինչ գործ ունի գովելի,
Մէկ սորուկ է Հոռոմայ և ոչ աւելի:
Սորա նըման էր և Արգար թագաւոր,
Որ ամբացոյց Եղեմիան փառաւոր,
Եթէ նըման չը պատահէր այն ախոր,
Հայոց աղբին կը ծառայէր իւր բաղդը:
Նա կամեցաւ վըտարանգել Հրոմէն,
Եւ լեզեօնք նորա հանել իւր երկրէն:
Բայց այն անբոյժ հիւանդութիւնն խափանեց,
Հայոց աղբի ազատութիւնը յետ ձգեց:
Ինչ էր այսօր այն հացկերոյթ ղեկավանի,
Ինչ կարէ տալ յագուրդ անյազ գաղանի:
Ինչու Պարսիկք շնուածուեցան Հրոմէն,
Ինչու միայն Հայք կախուեցան նոցամէն,
Արգամ, եթէ այսպէս երթայ մեր բանը,
Ոսկի, արծաթ բնաւ չի մնար մեր տանը:
Երեսուն ամ նստած պարապ միշտ կուտէ,
Տաննապատիկ աւել Հոռմին կուտեցնէ,
Ես մշտադէր եմ յետադարձ առնելոյ,
Ժառանգական իմ աթոռս նստելոյ:

(Ներսէս մտաւ Սյունի իշխան Սիւսեանց)
(Շարունակելէ):

Ա. Զ. Գ. Ա. Յ. Ի. Ն.

ՎԵՃ. ԿԱԹՈՒՂՈՍԿՈՍ.

Ի 5-ն ամսոյս Վ. Ե. Հ. Կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց մեկնեցաւ աստի, և մի գիշեր
ի Սարտարապատ և երկու գիշեր ի Մաս-
տարա հանդիստ առնելով, յՑ ն զնաց ի վա-
նըս Հառիձոյ որ ի Խիչաղ, ուր Նորին Ս-
Օծութիւնն մի քանի ամիս պիտի անցու-
ցանէ յօղափոխութեան:

ՄԱԿԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Յ2-ն ամսոյս Գերապատիւ Մակար
Արքեպիսկոպոս Թեմակալ Առաջնորդն

Վ. Երաստանի և Խմէրէթի վերադարձաւ ի
Տփլիս:

Նոյնպէս Գերապատիւ Պետրոս Ապիս-
կոպոսն Վ. Ե. Հայկեալեան զնաց ի Պօլիս անձ-
նական տկարութեան համար:

ԽՈՐԷՆ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ.

Վ. Ե. Հ. Հայրապետ բարեհաճեցաւ Ե-
րևանայ Թեմ. վարժարանին միանգամայն
ճիւղական դպրոցաց տեսչութիւնը յանձ-
նել Արթ. Խորէն նորընծայ վարդապե-
տին:

Յուսով եմք՝ զի մերազնեայք աջակ-
ցելով նորին ջանից և փութոյն՝ փոխա-
դարձ պարտաւորութեանց կատարմամբք՝
վարժարանը կաղատուի յոչ սակաւ ժա-
մանակաց հետէ ենթարկուած բարձի
թողի և անօգուտ դրութեանէն, և ման-
կունք աղղիս իւրեանց թանկագին ժամա-
նակները կը շահին և կը զարգանան բա-
րոյական և մտաւորական մանաւանդ աղգ-
ուսմամբք և կարեւոր գիտութեամբք:

ԱՐԻՍՏԱՆԵՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ.

Երբեմն Նուբույ Փոխանորդ բարեշը-
նորհ Արխատակէս վարդապետ կարգեցաւ
Առաջնորդական փոխանորդ ի Նոր—Նա-
խիջեան ի տեղի Գէորդ վարդապետի Տէր-
Մարտիրոսեանց:

Նորին Արժանապատուութեան ուսու-
մնասէր և բարեհամբոյր վարք և բարք ար-
ժանի են Նախիջեանայ մերազնեայ Հա-
մակրութեանց և յարգանաց, զոր անշուշտ
գործովքն ի սուղ միջոցի կ'յուսամք տես-
նել:

Ս. ԳԷՈՐԳ. ԵԿԵՂԵՑԻ ՍԱՄԱԹԻՈՅ.

Սոստանդնուպոլիս մայրաքաղաքի Հա-
յաքնակ թաղից մէջ Սամաթիա նշանա-
ւոր է՝ տեղւոյն մերազնէից ազգօգուտ
ջանից և ուսումնական բունն եռանդեան
առթիւք, որ ի վաղ ժամանակաց աղգային
զանազան հաստատութիւնք և ընկերու-
թիւնք հիմնելով՝ քան զայլ բազումս յա-
ռաջադէմ հանդիսացան, ուսումնական և
ազգօգուտ վաստակոց մէջ, բարենախանձ
օրինակ լինելով և այլոց. ուստի իրաւամբք
նախամեծար է նոցա անյողդողդ և սրտե-
ռանդ ազգասիրութիւնը:

Մերազնեայ բնակիչք Սամաթիոյ ար-
դարեւ բազում գովեստից և շնորհակա-
լեաց արժանի են, որք քաջ իմանալով
մեր Ազգի և Ակեղեցւոյ անհրաժեշտ պի-
տոյքը և ապագայ սերնդեան օգուտները՝
շատ վաղ ժամանակաւ երկսեռ դպրոցներ
հաստատեցին, ընկերութիւնք կազմեցին
և յարատեցին, խօսարան և լսարաններ
բացին, և զանազան միջոցներով ազգայ-
նոցս յառաջադիմութեան և վերակեն-
դանութեան դարմանները մտածած, հո-
գացած և գործադրած են, միանգամայն
իւրեանց հռչակաւոր Ս. Գէորգ Ակեղե-
ցին միշտ և հանապազ բարեկարգ և պոյ-
ծառ պահած են. — որոյ աւագանի ար-
դանտէն վերստին ծնանելն մեր այժմեան
Վ. Ե. և Ազգասէր Սամաթիոյի ոչ սա-
կաւ պարծանք է բնակչաց տեղւոյն:

Թէ և քանիցս մեծ և ծանր հարուած-
ներ կրեցին նոքա, ինչպէս և ի վերջին
նուագիս հրոյ ճարակ տուին իւրեանց
տունները, ազգային շէնքերը, կրկնասեռ
մանկանց դպրոցները և Ակեղեցիքը, որ և

բազումք մնացին զուրկ և թափուր յա-
մենայնէ և ի վերայ մոխրոց նստեալ կողբա-
յին իւրեանց դժբաղտութիւնքը, բայց և
այնպէս անյողդողդ յուսով և եռանդնալից
բունն սիրով արիաբար շարունակեցին
իւրեանց ազգօգուտ ջանքերը. այո՛, տեղ-
ւոյն սիրելի ազգայինք մեր փութացին
միաբանութեամբ նախ քան զամենայն
վերաշինել երկսեռից դպրոցներ, զորս ա-
ւարտելով՝ կը տքնին քան զառաջինն
պայծառ և բազմարդիւն փայլեցնել,
միանգամայն ձեռնարկած են Ակեղեցւոյ
վերաշինութեան, սակայն այլ ևս չբաւե-
լով ձեռնհաս լինել շինութեան բոլոր
ծախուցն, թէ և մեծաւ իմն եռանդեամբ
և հողւոյ անձկանօք կը տքնին ի նոյն,
իւրեանց մեծ յոյսերը ուղլած են ջերմե-
ռանդ համազգայնոց օժանդակութեանց,
և ահա այս նպատակաւ մի նպաստահա-
ւաք յղած են յԱզգիպոս, նոյնպէս Վեր-
հերսէս Ս. Ապիսկոպոս Վարժապետեան
ի Ռուսաստան, որում յատկապէս օրհ-
նութեան և յորդորանաց մի Սոնդակ շնոր-
հեալ է ի Վ. Ե. Հայրապետէն ուղղեալ
առ սիրելի Հայազնեայս Ռուսաստանու
բոլոր վիճակացն և Սամաթիոյի սական կրն-
քով ժապաւինեալ մասեաններ, և նորին
գերապատուութիւնն ամսոյս 3-ին մեկնե-
ցաւ ի Ս. Աջմիածնէ երթալ նախ ի վի-
ճակն Ախալցխոյ: — Այս կարեւոր նպա-
տից հաւաքման համար ի Ռուսաստան
կանխապէս թոյլտուութիւն եղած է բա-
րեխնամ Սոյսերական Սառաւարութեան
կողմանէ:

Արդ անշուշտ կը յուսամք, զի յամե-
նայն վիճակս մերազնեայք թէ հոգեւորա-
կանք և թէ աշխարհականք չպիտի զլա-

նան իւրեանց նպաստները ի վերաշինութիւն աստուածային Տաճարին Ս. Գէորգեայ Սամաթիոյ, որով մեր այնպիսի եղբայրներ առաւելապէս իմն խրախոյս առեալ և ոգևորեալ պիտի մխիթարուին ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ:

Հ Ա Շ Ի Ի

ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐՈՑՈՑ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍՍԱՌՈՐ-
ՅԻՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՍՆ 1871 ՄԻՒ:

(Ե. Իււն Ճաշարդ)

Պատմեալով եմ այս տեղ յիշել այն նորընտիր անդամաց անունները, որոց յիշատակը անմոռանալի պիտի մնան ընկերութեան յիշատակարանում. իսկ բոլոր անդամաց անունները իսկզբանէ հաստատութեան Մարդասիրական Ընկերութեան որքան որ զրուած կան յիշատակարանի մէջ մինչև 1871 տարին, հաշուիս վերջին թերթերում առանձին ցուցակաւ կառաջարկեմ սիրելի հանգիստականացդ ի տեղեկութիւն:

1871 Կարդայ Ընկացութեմ Գրեռամ ան-
դամները անհա որակի էն:

ԱՆԿՈՒԹԵԱՆ

1. Գերագին Իշխանապետ ներգործական պետական խորհրդական սենեկապետ և Ասպետ Լազարեանց Խաչատուր աղայն (այժմ հանգուցեալ), իւր առանձին խրախուսական և քաջաբերական նամակի հետ ուղարկեց և անվամակցութեան զուամարլու Ես և իմ ընկերակիցները ի ցոյց երախտագրութեան կատարել տուինք փառաւոր հանդիսով քաղաքիս նորաշէն սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցում մաղթանք, վասն կենաց և առողջութեան նորա, և հոգեհանգիստ Լազարեանց արժանաշիշատակ տոհմի բոլոր ննջեցոց հոգւոց համար, հրատարակելով պատուական (Արարատի), մէջ ի գիտութիւն համայն ազգին մերոյ, և այն երիտասարդներին, որոնք իւրեանց ուսումը աւարտել են Մոսկովայի Լազարեանց Ճեմարանում, 2. Տփլիսաւանակ Անտոն Սողոմոնեան Լօրղանեանց, 3. Հուշուարեան մահտեսի Յովհաննէս Օրբէլեանց, 4. Համախարեան Յովհաննէս բեգ Հաչն-

շահեանց, 5. Հուշուարեան Ոսկան Խաչատրեանց, 6. ընկերութիւն Արեւելեանց և Բեգլարեանցի, 7. Հուշուարեան Կարապետ Գրիգորեան Աւետեանց, 8. Հուշուարեան Միքայէլ մահտեսի Յովհաննէսեան Օրբէլեանց, 9. Հուշուարեան Յովակիմ Բուհիաթեանց, 10. Գորեցի Ստեփաննոս Բաբալեանց, 11. Հուշուարեան Յակոբ Խուրլարեանց, 12. Հուշուարեան Առաքել Գրիգորեան Բաբալեանց, 13. Աստիճանաւոր Նաւասարդ Մալաֆեանց, 14. Աստիճանաւոր Գրիգոր տէր Համբարձումեան տէր Յովհաննիսեանց, 15. Բագուարեան Սերգէյ Յովհաննիսեան Մելիքեանց, 16. Տփլիսաւանակ Աստուածատուր տէր Յակոբեանց, 17. Հուշուարեան Պօղոս Գրիգորեան Սարգսեանց, 18. Համախարեան Կարապետ Յովհաննիսեան Բալանթարեանց:

Տարեկանները:

1. Մոսկէս Սերգէյեանց, 2. Սամուէլ Սապուշեանց, 3. Գէորգ բեգ Լարսեանց, 4. Յարութիւն Պոպովեանց, 5. Յովհաննէս Մայիլեանց, 6. Կարապետ Բաջարեանց, 7. Գէորգ Բիւրքեանց, 8. Դաւիթ Գրիգորեանց, 9. Անդրէաս Մելիքեանց, 10. Համբարձում բեգ Իւզրաշեանց, 11. Գարաթիմ Ժամհարեանց, 12. Աւան Հաչինեանց, 13. Պետրոս Յովսէփեանց, 14. Ջուլիուս Վալատեանց, 15. Մելքում Ջարկարեանց, 16. Մկրտիչ Ալեքսանեանց, 17. Ղուկաս Ղազարեանց, 18. Ալեքսանդր տէր Յակոբեանց, 19. Գրիգոր Միրզայ Աւագեանց, 20. Յակոբ Մեհրապեանց, 21. Մարտիրոս Վասիլեանց, 22. Սարգիս Ջարկարեանց, 23. Յակոբ տէր Իսրայէլեանց, 24. Գրիգոր տէր Իսրայէլեանց, 25. Յակոբ Փերգատեանց, 26. Յակոբ Բաբախանեանց, 27. Առաքել Թումայեանց, 28. Եղիայ Եղիազարեանց, 29. Յովհաննէս Պատուականեանց, 30. Յովհաննէս Մելքումեանց, 31. Յովհաննէս Սերգէյեանց, 32. Թովմաս Սերգէյեանց, 33. Յարութիւն Մելիքեանց, 34. Յարութիւն Հաչնաղարեանց, 35. Ջաւատ Լազարեանց, 36. Աւետիս բեգ տէր Պետրոսեանց, 37. Սողոմոն Ստեփանեանց, 38. Սերգէյ Հանաբանդեանց, 39. Բալասի Գրիգորեանց, 40. Արէլ Սողոմոնեանց Լուարսարեանց, 41. Անտոն Հմիտտէ, 42. Լիւրիկ Սերգէյեանց, 43. Կարապետ Աղամբանեանց, 44. Մատթէյ Մետիլեանց, 45. Կարապետ Գրիգորեանց, 46. Յովհաննէս Ալաբեանց, 47. Եփրեմ Տէր Մարտիրոսեանց, 48. Գրիգոր Թափայեանց, 49. Իւան մահտեսի Օհանեանց, 50. Մկրտիչ մելիք Մուսայեանց, 51. Մինաս Յարութիւնեանց, 52. Մկրտիչ Նաբաթեանց, 53. Վառլառէ Վարդաղարեանց:

Ճշմարտութիւնը պահանջում է չլռել, այլ յիշել անհա այն մարդասիրական ճիշդ և աշխատանքը, որ քանի մի խորհրդական անդամներ և

միւս անդամներ. Ընկերութեան օրինել են իւրեանց կարողութեան չափ Ընկերութեան միջոցները զօրաւոր. կացուցանելու և նորա Անդամաց թիւը բազմացուցանելու համար: Եւս իմ ընկերակից խորհրդոյ Անդամների հետ ի միասին պարտաւորութիւն են համարում երախտագէտ և սերտեւանդ հոգւով մեր խորին շնորհակալութիւնը յայտնել, նախ, խորհրդոյ անդամ Պարոն Յակոբ Ապրէսեանցին, որ սկսեալ Ընկերութեան հաստատութեան օրից, որպէս վկայում են և նորա գործերը, քաջասիրտ ըստ առաքելոյն Պօղոսի « Զ յետիսն մոռանալով և դէպ ի յառաջ ներտնելով », իւր խոհմ. բնաւորութեամբ կարողացել է գրաւել տեղւոյս հասարակութեան սիրտը և իւրաքանչիւր քայլում ընկերութեան գործը որպէս թէ արհեստ է արել իւր համար, մոռանալով համարեա թէ իւր սեպհական կարիքները, որ աւուր վաստակում է քաջ մշակի նման հերկել մարմնեղէն սրտերի կոշտ ու կոպիտ հողերը իւր քաջախօս և բնածիր շնորհքով, բարի սերմեր ցանկնով բանաւոր երկիրների վերայ: Այս աղգասէր Պարոնը իւրաքանչիւր տարի մեր խորհալի աղգայնաց տնակաց, որբոց և դեռահաս մանկանց համար հոտաւէտ բանաւոր ծաղկիկներ ժողովելով ընծայաբերում է Ընկերութեան նորա գոյութիւնը և տեղողութիւնը անշարժ պահպանելու համար, որով մեծ ուրախութիւն և քաջաբերութիւն է տալի մեր ամենեցունց: Այս տարի ևս յիշեալ Պարոնը կարողացաւ դռնէլ չորս անձինք, անսիրտ անդամներ: Երկրորդ, Խորհրդոյ անդամ և դանձապիտ Գրիգոր Թումայեանցն, նըմանապէս իւր անդադար աշխատութեամբ Ընկերութեան գումարաց տոկոսներ շատացնելով և միշտ խնայողութիւն պահպանելով գումարաց և ծախսարարութեան մէջ, կարողացել է բաց ի սուրանից դռնէլ և երկու անսիրտ անդամներ: Այս պարոնի անձնազօհ գործունէութիւնը, որ քանի մի օրինակներով Բագու քաղաքում ցոյց է տուել մինչև մեր Ընկերութեան հաստատուելը, և յետ այնորիկ անմոռանալի է և պիտի մնայ իւր ընկերակիցաց և նորա ծանօթ անձանց սրբտերում: Նորա յայտնի և անյայտ կարեկցութիւնները և ջանքը մանրամասն գրելը աւելորդ կ'ըլլար: Բայց փոխարէնը թող նա ստանայ իւր Ստեղծողից: Գնք այժմ միւս աշխատակից անդամները. — 1, Հուշուարեան պարոն Օհանջանն Գրիգորեան Հախումեանց, որ գտն է մի անսիրտ անդամ: 2, Հուշուարեան Ծովակիմ Բունեանց, մի անսիրտ անդամ: 3, Բագուարեան մեծապատիւ Գրիգոր Այապեանց մի անսիրտ և տասը ծարեկան անդամներ: 4, Խորհրդոյ անդամ պարոն Ծովհանէս Ասաբեանցը երկու անսիրտ անդամ (ապառիկ): 5, խորհրդոյ անդամ և Ատենադպիր Սարգիսն Վարչամեանց և իւր անդամակից պարոն Թումայեանցն և Ապրեսեանցն միասին գտն են Բագու քաղաքում քա-

ռասուն և երկու տարեկան անդամներ: 6, Իշխան Պաւլ երկայնարազուկ Արդուիմեանցն մի անսիրտ անդամ: 7, Համախարեան Ծարուիւն Անտրուան Ներսիսեանց մի անսիրտ անդամ: 8, Նուխուարեան պարոն Գրիգորն Դիւտարեանց մի անսիրտ անդամ: 9, Հուշուարեան պարոն Առաքելն Ծատուրեանց երեք անսիրտ անդամներ, որոնցից ստացած գումարը շահացրել է այնքան, որ Ընկերութիւնը օգուտ է ստացել ևս երեք հարիւր ութ. ուրդ մասին մենք կրկին պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնել նորան հրապարակաւ մեր սրտնաւնդն շնորհակալութիւնը: Բաց ի սրանից պարոն Ծատուրեանցը իւր արժանագով նուիրաբերութեամբ պարտաւորել է Ընկերութեան անդամներին մի ուրիշ նուիրաբերութեամբ, տալով իւր սեպհականութիւնից 45 ութ. արծաթ Ընկերութեան ազգային ընթերցարանի և գրադարանի գրեանց թիւը աւելացնելու համար, որ և արդէն ուղարկված են ուր հարկն է յիշեալ նպատակի համար: Այս յիշալ պարոնը իւր յաճախակի այցելութեամբ և ընծայաբերութեամբ աշակերտութեանց պակաս քաջաբերութիւն չէ ցոյց տուած ուսումնարանի մասին: 10, Ընկերութեան Գրադարանին ընծայել են զանազան գրեանք և յետագայ արժանապատիւ անձինքը: 1, Թադէոս Աւագ քահանայ Բուզադեանցը 13 հատոր գրեանք և տասն ուսուցիչ: 2, Այրի երեցիկն Հանգուցեալ Տէր Սերոբէի Պապովեան 35 հատոր: 3, Բագուարեան Զարաթիա Տիրացու Սերոբէեան Աղանեանցն 26 հատոր ընտիր գրեանք: 4, Վարժապետ Աւագ Գրիգորեանցն 10 հատոր: 5, Բագուարեան Գրիգոր Այապեանց 14 հատոր: 6, Համախարեան Սիրովէ Բարադամեանցն 4 հատոր: 7, Հուշուարեան Վահսէ րէի Սարումեանցն մի հատ Տէրմանք: 8, Համախարեան Լիկեղեղոյ Սարկաւաղ Բաղտասարն բաղտասարեանց հինգ հատոր ընտիր գրեանք: 9, Բագուարեան Մկրտիչ Մխիթարեանց վեց հատոր: 10, Հանգուցեալ Սաչատուր աղայ Լաղարեանց յիսուն հատոր: 11, Հուշուարեան Ծովհանէս Գրիգորեան Հախումեանց քանի մի հին օրագիրներ: 12, Խորհրդոյ անդամ աղին Ծովհանէս Մկրտչեան Տէր Ծակովեանց 15 հատ լեզնիկ կարթեր զանազան կենդանաց: *)

Գնք այժմ իմ և Խորհրդոյ Անդամաց կառավարութեան, կարգադրութեան և այլ գործունէութեանց վերայ:

Տեսնելով, որ Ընկերութեան Օրիորդաց զղարոցի աշակերտութեանց և Գլխական ուսումնարանի տղայոց ուսման ասպարիզում կաղ ի կաղ

(*) Գրաստն ընծայաբերութիւն արել են նմանապէս նախագահ Խորհրդոյ ժողովոյն Պ. Մովսէս Զոհրաբեանցն և Ստենադպիր Ս. Վարչամեանցն, որոնցից առաջինը նոյեմբ. 157 հատ գրեանք Հայոց և Թուրքաց լեզուներով: Իսկ երկրորդը 52 հատ նմանապէս: զանազան լեզուներով:

ընթանալը և զգալով անշուշտ հարկաւորութիւն մի առանձին վերատեսչի այս երկու դպրոցաց համար, մենք միջնորդական նամակաւ առ Քոնստանտինոպոլի Վաթնորդին Համալսելոյ հրաւիրեցինք այն տեղի եկեղեցւոյ Սարկաւազ Աւետիք Փինաչեանցին, ըսելով յառաջագոյն նորա մի այդպիսի պաշտօնի համար ընդունակութենէր։ Ուստի Փինաչեանցն գալով Բագու ի 15 ապրիլի 1871 ամի, այն օրից վարումէ բաց ի վերատեսչութենից Հայոց լեզուի և կրօնութեան վաշտօն, կատարումէ և։ Ընկերութեան միւս յանձնարարութիւնները, վասն որոյ հոգալով նոյն Սարկաւազի ապրուստի և անխոյժ կոտակարութեան մասին և համեմատելով նորա ցոյց տուած աշխատութիւնը երկսեռ ուսանողաց վերայ և առ հասարակ ընկերութեան գործունէութեան ասպարիզում, ի 1 յունիսի օրագրութեամբ սահմանադրեցինք մինչ ցառանձին կարգադրութիւն խորհրդոյն ժողովոյ, որ առնեցոց է յետ նորա Աքեղայ ձեռնադրութեան, ընկերութեան գումարից նշանակել առ այժմ իւրաքանչիւր ամիս քսան և հինգ ուրու, որոյ մասին և յանձնել զանձապէս Պարոն Թումայեանցին սկսեալ ի 15 էն ապրիլի շարունակաբար տալ սարկաւազ Փինաչեանցին պարտուպատշաճ ստորագրութեամբ ինչպէս հարկն է։

Ի պատիւ և ի յարգանս միջնորդական նամակաց Սրբազան Առաջնորդին Համալսելոյ թեմի Անդրեաս Արքեպիսկոպոսի, խորհուրդը ընդունելով՝ երկու պատանիներ Աստուածատուրն Գալստեանց և Ներսէսն Վեկեանց որպէս որդեգիր, առանձին օրագրութեամբ յ30 յունիսի և ի 13 հոկտեմ. սահմանադրեցին վասն ապրուստի յիշեալ անձանց (որոնք շարունակում են իւրեանց ուսումը) մինչ ցաւարաիլ նոցա հատուցանել ի տարին իւրաքանչիւրին հարիւր ուրու, զորս նոքա ստանումեմ շարունակ առաջինը ի 1-էն Սեպտեմբերի, իսկ երկրորդն ի 13 էն հոկտեմբերի 1871 ամի։

Հարցաքննութեան օրը անցեալ տարի խորհրդոյ Անգամբ չտեսնելով ծխական և օրիորդական դպրոցներում ուսանող մանկեանց մէջ մի նախանձին յառաջադիմութիւն, և տէն յայտնի իմանալով, թոյլ ընթացութեան պատճառը ըստ մեծի մասին այն է, որ այս դպրոցները որպէս բարձի թողի արած, մնացել են մի միայն ուսուցչաց իրաւանց ներքոյ առանց հոգաբարձուաց ինսպիւնի և վերատեսչութեան, և ի վերայ այսր ամենայնի ընկերութեան գումարը անընդհատ գործ է ածվում առանց փոխադարձ արդիւնաւորութեան. վասն որոյ վերոյիշեալ դպրոցաց թըշուառ դրութիւնը բարեփոխող աղադաւ ի 10 Սեպտեմ. սահմանադրեցին առաջադրել որպէս Հոգաբարձուաց՝ նմանապէս և ընկերութեան ժողովոյ բոլոր խորհրդական Անդամոց, որ իւրաքանչիւրը նրանցից ներկութիւն յանձն առնու ամենայն չափով նշանակեալ օրերում այցելութիւն առնել

օրիորդաց և ծխական դպրոցներին և ապա հետեւը նախ՝ որ ուսուցիչները իւրեանց սահմանադրած ժամանակին դաստուութիւնը սկսեն, երկրորդ՝ լսել նոցա օգտաւէտ առաջարկութիւնները կամ գանգատը որպիսի և իցէ ուսումնարանապատկան առարկայի համար։ Երրորդ՝ եթէ ժամանակը ներքէ՝ մասնաւոր կերպով հարցափորձել քանի մի աշակերտաց, զուցէ դասուին այնպիսի ընդունակները, որոց խղճայի դրութիւնը թոյլ չէ տալիս հաստատապէս ընթանալ ուսման ասպարիզում, և այս մասին կամ առաջարկել խորհրդին նորա նիստի օրերում, կամ յիշել առանձին մատենում, զոր յանձնուած է Տեղէն վասն ստորագրութեան այցելու Հոգաբարձուաց։ Եւ ևս նմանապէս հետի չմնալով այցելութեան պարտաւորութիւնից՝ սրբազան պարտք եմ համարում կատարել իմ այցելութիւնը։

Նուխուայ քաղաքացի երիտասարդ Աւագն Գրիգորեանց զանուելով ընկերութեան հովանաւորութեան ներքոյ որպէս որդեգիր, թէպէտ իւր ուսումը ըստ չափու կարողութեան շարունակեց Բագուայ դիմաւորայում մինչ ցհինգ տարի, և կարողացաւ անցանել մինչև չորրորդ դաստուռն, ստանալով Ընկերութեան գումարից իւրաքանչիւր տարին հարիւր ուրու, բայց որովհետև նորա հասակը ուսանական կարիքը արդիւնցին Գրիգորեանցին շարունակել իւր ուսումը, վասն որոյ ներկայանալով Խորհրդին, խնդրեց ազատ կացուցանել և արձակել նորան Ընկերութեան հովանաւորութիւնից։ Անգամբ Խորհրդոյ իմանալով, որ Գրիգորեանցը չէ կարող առանց այլ իմն օգնականութեան իւր համար ապրուստ ձարել քաղաքում, և ունենալով ի նկատի, որ Անհաւատ Կաթողիկոսի առանձին կոնդակի դրութեամբ Խորհրդոյ անդամ տեղոյս Ծխական ուսումնարանի գործընդուն ունին իրաւունք հաղորդակցութեան, վասն որոյ յառաջագոյն միաբանելով այս մասին հոգաբարձուաց հետ օրագրութեամբ ի 13 հոկտեմ. ընդունեցին նրան վարժապետ նոյն ուսումնարանում, նշանակելով նորա համար ուրիշ 150 ուրու տարին ուսումնարանի գումարից։

Օրիորդաց ուսումնարանի Ռուսաց լեզուի վարժուհի Եկատարինայ Նիկոլայեւնայի ջերմեռանդ աշխատութիւնը տեսնելով, անգամբ օրագրութեամբ ի 27 հոկտեմ. նշանակեցին նորա ուղիւնք ի տեղի հարիւր քսան ուրու, որ ստանուէր յառաջ, հարիւր յիսուն ուրու սկսեալ ի 1 էն հոկտեմբերի։

Այժմ ի ցոյց հանդիսականացդ կամենումեմ կարծի կարծոյ յայտնել ընկերութեան գումարների շրջանը քաղելով նորա հաշուամատենից, թէ որքան գումար ունեն ընկերութիւնը ի 1 յունիսի 1871 ամի, ընթացս նոյն ամի որքան

ծախք է ունեցել և թէ ձրբան է մնում առ 1 յունվարի 1872 ամի (*).

Ահա վրջացնում եմ խօսքս, ո՛վ բարեկամք և եղբարք իմ, յայտնելով Ձեզ հետեւեալ բարենպաստակ ձեռնարկութիւնը խորհրդոյն ժողովոյ.

Որովհետեւ ընկերութեան օրիորդաց ուսումնարանը, տպարանը, գրադարանը նմանապէս և տրշայոց գպրոցը առանձին առանձին տնկրում տեղաւորվելով Ընկերութեան դրամական միջոցները նուազացնում են, վասն որոյ կամենալով այս անընդհատ ծախքի առաջը առնել, և ի վերայ այսր ամենայնի ի նկատի ունելով և այն, որ եթէ Ընկերութիւնը սկսէր յիշեալ ուսումնարանին և տպարանի համար նոր ի նորոյ շինութիւններ գնել, հարկաւոր էր մեծ գումար, ուստի խորհուրդը միջնորդութեամբ թեմակալ Առաջնորդին Համախոյ դիմեց առ Աւհափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց և խնդրեց, որ նորին Աւհափառութիւնը բարեհաճի թողուլ Ընկերութեան տեղւոյս նորաշէն եկեղեցւոյ բակը, որի մէջ կարողանայ շինութիւն առնել. Ստանալով լուծումն ներկայ առաջարկութեանը, Խորհուրդը սկսեց և ահա շուտով կվերջանայ, որպէս և Դուք կարող էք տեսնել նոյն շինութիւնքը. Բաց ի տպարանից և օրիորդաց ուսումնարանից պիտի տեղաւորվին նոցա մէջ նաև Թեմական ուսումնարանը, Գրադարանը, Թանգարանը և Առաջնորդարանը.

Այս շինութեանց համար Ընկերութիւնը նշակել է իւր գանձարանից և ծախս է արել մինչև ցայժմ 6031 մանէթ, որոց մանրամասն հաշիւը ահա կարող էք տեսնել միւս հաշիւներէ հետ Պարոն Գանձապետի կարգալու հաշուաթերթերում.

Կարելի է յուսալ, որ յետ այսորիկ Ընկերութիւնը կարող է փոքր ինչ սրտի հանգստութիւն ստացած ապագայում մխիթարվել, որ նա ունի քանի մի ամենահարկաւոր սեպհականութիւններ, որք ժամանակին յառաջը կառնեն այն աւելորդ ծախքերի, որ այժմ կամայ ակամայ գործ է ածում: Ապա ուրեմն, կրկնումեմ, յետ այսորիկ Ընկերութիւնը հաստատուն հիմն արկանելով Բաղու քաղաքում, յոյս կայ, որ նորա գործունէութեան շրջանը կեդրոնանայ այս տեղ, և անշարժ մնալով չտեղափոխուի ոչ մի պատճառաւ մի այլ քաղաք, տարածելով այս տեղից իւր գործունէութիւնը և բարեգործութիւնը ամենայն տեղ, եթէ Աստուծոյ նախախնամութեամբը նորա դրամական միջոցները ևս առաւել կուժովանան և

կտան քաջայերուծիւն գործունեայ և բարերար Անդամներին.

Մովսէս Արապեանի Բահրապեանց.

ի 25 Յունի 1872 ամի.

Ի Բագու.

ՑՈՒՑԱԿ

անոանց և ազգանոանց հիմնադրէ և անխոփո անդամոց Մարդասիրական ընկերութեան Ֆինիս 1871 Ռոսական, և նոյա դրամական ընշայաբէրութիւնը.

Թիֆլիզու ընակիչ հանգուցեալ աստիճանաւոր Ալեքսէյ Յարութիւնեան տէր Առկասեանց	5000
Հուշվայ քաղաքացի Ներսէս Մկրտչեան Կրասիլնիկեանց	2000
Հուշվայ քաղաքացի աստիճանաւոր Մովսէս Զոհրապեան Զոհրապեանց	600
Թիֆլիզու ընակիչ հանգուցեալ աստիճանաւոր Դաւիթ Արտեմիչ Ռոստամեանց	500
Հուշվայ քաղաքացի Գրիգոր Հայրապետեան Թումայեանց	500
Հուշվայ քաղաքացի Մուսայէլ Դանիէլեան Հազգետանեանց	700
Բագուայ քաղաքի հանգուցեալ Սերգէյ Կիրակոսեան Այվազեանց	500
Համախո քաղաքացի աստիճանաւոր Գէորգ Բեդ Պողոսեան Լալայեանց	700
Հուշվայ քաղաքացի Յակոբ Իսահակեան Ապրիսեանց	300
Հուշվայ քաղաքացի Դաւիթ Յովհաննէսեան Աղամեանց	500
Հուշվայ քաղաքացի Օհանջան Գրիգորեան Հախումեանց	300
Հուշվայ քաղաքացի Սարգիս Յարութիւնեան Գրիգորեանց	300
Հուշվայ քաղաքացի Սարգիս տէր Յովհաննէսեան տէր Գրիգորեանց	700
Հուշվայ քաղաքացի Դեորդ Ամպրումեանց Հաշտարեան քաղաքացի Գրիգոր Եսայան Մարտանեանց	100
Հուշվայ քաղաքացի Գրիգոր Իսահակեան Աղամայեանց	100
Նուխվայ ընակիչ Գրիգոր Յովհաննիսեան Դիլտարեանց	100
Հուշվայ քաղաքացի Կարապետ Պետրոսեան Միրայեանց	100
Բագուայ քաղաքացի Մկրտիչ Յովհաննիսեան Աղամեանեանց	100

(*) Դրամաց հաշիւը «Արարատը» կտանայ Ընկերութեան Գանձապետից:

Թիֆլիզու բնակիչ Իսկու Աւետիսեան Գրիգորեանց	100
Բազուլայ քաղաքացի Ազար Իսահակեան Արամեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Ջաւատ Մելքումեան Մելիքեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Թադէոս Յովհաննիսեան Մելիքեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Մկրտիչ Կարապետեան Մխիթարեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Աստիճանաւոր Յովհաննէս Կարապետեան Աբրահամեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Պետրոս բէգ Միքայելեան Աղամալեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի աստիճանաւոր Համբարձում Իսահակեան Հախումեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ աստիճանաւոր Լեոն Կասպարեան Ճաղուրեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Առաքել Աստուածատրեան Շատուրեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Յովհաննէս Դաւթեան Ճգնաւորեանց	100
Աղուլիսեցի Թովմաս Գարրիէլեան Աւանեանց	300
Թիֆլիզու բնակչուհի Սուփիայ Միքայելեան տէր Մկրտչեանց	100
Ղզլարեցի Հանգուցեալ Գալուստ Աստուածատրեան Իզմիրեանց	100
Դարբանդու բնակիչ Սերգէյ Ստեփանեան Կաճկաճեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ աստիճանաւոր բժիշկ Սողոմոն Յովհաննէսեան Սառաջեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Յովհաննէս Անդրէասեան Ղասաբեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Հանգուցեալ Գէորգ Բետուտեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Աստիճանաւոր Նիկոլայոս Ալէքսանեան Սաֆարեանց	100
Հաշտարախանու բնակիչ Գրիգոր Խաչատրեան Մանվելեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Յովհաննէս Սամոնեան Վարդիգուլեանց	100
Երևանու բնակիչ Մուշեղ տէր Եսայեան Մեհրապեանց	100
Սղնախու բնակիչ Կոստանդին Յովհաննէսեան Գրիգորեանց	100
Բազուլայ բնակչուհի Հուշան Վարդանեան Վարդանեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Յովհաննէս Մկրտչեան տէր Յակոբեանց	100
Հուշկայ բնակիչ Գնեբալ Յովհաննէս Դաւթեան Լազարեանց	100
Տիկին Աննա Դաւթեան Լազարեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Սերգէյ Միքայելեան Կրասնիկեանց	100

Հուշկայ քաղաքացի Հայրապետ Գրիգորեան Հախումեանց	100
Ղզլար քաղաքացի Աստիճանաւոր Խաչատուր Եղեան Գանանեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Անդրէաս Բարայեան Ապրեսեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Աւետիս Սարգիսեան Լարաբէգեանց	100
Համախու բնակիչ Արտէմ Պետրոսեան Նիրսիսեանց	100
Թիֆլիզու քաղաքացի Կենալ Պօղոս Վասիլեան Արզումեանց	100
Հուշկայ քաղաքացի Մարգարէ Յովհաննէսեան Երամիշեանց	100
Համախու քաղաքացի Սերգէյ Միխայելիչ Վարշամեանց	100
Համախու քաղաքացի Թադէոս աւագ քահանայ Բուդաղեանց	100
Հուշի քաղաքացի Յարութիւն Սարգսեան Մատաթեանց	100
Հուշի քաղաքացի Սահակ Արզումանեան Մեհրապեանց	100
Հուշի քաղաքացի Փանդիլ Հարումեան Մելիք Դատայեանց	100
Հուշի քաղաքացի Պօղոս Դատարեան Ալէքսանեանց	100
Թիֆլիս քաղաքացի Աստիճանաւոր Իսիկր պարոն Սարգսեանց	100
Թիֆլիս քաղաքացի Ստեփան Սողոմոնեան Թամաշեանց	100
Թիֆլիս քաղաքացի Ջոհրայ Բաղդասարեան Սալամիշեանց	100
Համախու քաղաքացի Սաղաթիլ Դատարեան Թադէոսեանց	100
Հուշի քաղաքացի Ալէքսան Եարութիւնեան Ղասապեանց	100
Համախու քաղաքացի Ալէքսան Պօղոսեան Ներսէսեանց	100
Հուշի քաղաքացի Ալէքսան Յովհաննէսեան Օրբէլեանց	100
Ռափայէլ Դարբիշեան Պօպուլեանց Բազուլ քաղաքացի	100
Բազուլ քաղաքացի Բաբայան Գարրիէլեան Պօպուլեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Մկրտիչ Գարրիէլեան Պօպուլեանց	100
Բազուլ քաղաքացի Գրիգոր Թովմասեան Այվազեանց	100
Նիկողայոս Եարութիւնեան Եարութիւնեանց	100

(*) Այս երկու եղբայր յետ ստորագրութեան հրաժարեցան ընկերութեան մասնակցութիւնէն չհատուցանելով սահմանած գումարը:

Համախու բնակիչ Յովհաննէս տէր Դա- նիէլեան Հասնահանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Անտոն Սողոմոնեան Ղօրղանեանց	100
Համախի քաղաքացի Աստիճանաւոր Հայ- րապետ Բարխուդարեան Մարտանեանց	100
Հուշի քաղաքացի Միրզաբախիշ Բար- ղամեանց	100
Համախի քաղաքացի Աննիբաղ Յարու- թիւնեան Նաջարեանց	100
Հուշի քաղաքացի Բաշխիբէզ Մարտա- նեանց. (ապառիկ)	100
Համախի քաղաքացի Ստեփան Խաչատու- րեան Բարամեանց	100
Հուշի քաղաքացի Արջանգիւղացի Մկր- տիչ Քեօջարեան Ղազիւնեանց	100
Հուշի քաղաքացի Նիկողայոս Բաբայեան Բահատրեանց (ապառիկ)	100
Բազու քաղաքացի Աստիճանաւոր Անդրէ- աս Սարգսեան Աւետեանց	100
Համախի քաղաքացի Աստիճանաւոր Պետ- րոս Արէլեան Արէլեանց	100
Համախի քաղաքացի Աւագ Յովհաննէ- սեան Նաջարեանց. (ապառիկ)	100
Թիֆլիս քաղաքացի Միրայէլ Յարու- թիւնեան Ստեփանեանց	100
Մոսկվայու բնակիչ Ղազարոս Էմմանու- էլեան Պրաֆէսոր Հաղարեանց	100
Թիֆլիզու բնակիչ Յովսէփ Յարութիւ- նեան Ռոստամեանց	100
Սղնախ քաղաքացի Ստեփան Մարտիրո- սեան Լիանաղեանց	100
Ազուլիսեցի Ստեփան Խաչատուրեան Պար- սամեանց	100
Թիֆլիս քաղաքացի աստիճանաւոր Յով- հաննէս Յովհաննէսեան Թորոսեանց	100
Երևան քաղաքացի աստիճանաւոր Գէորգ Խաչատրեան Հասնաղարեանց	100
Համախի քաղաքացի Սամուէլ Յովհան- նէսեան Բաղրեանց	100
Բազու քաղաքացի Հանգուցեալ Ջախար Իվանիչ Նազարբէգեանց	100
Թիֆլիս քաղաքացի Քարութիւն Բէջան- եան Յարութիւնեանց	100
Բազու քաղաքացի Տիկին Նախշուն Խա- չատրեան Նազարբէգեանց	100

ՀՈԳԵՒՈՐ ՕՐԻՈՐԻԱՏ ԴՊՐՈՅ ԳՈՐԻՈՅ.

Խաճաճութեան Արարատ Կոմիտէ.

Հոգաբարձութիւն Մարիամեան ուսումնարանի
Գործող Համաձայն նորին կանոնադրութեան 14
յօդուածոյն առաքելովն ընդամին թերթ քննու-

թեան Դպրոցի մօից և ծախուց և միանգամայն
ցուցակ բարերարաց Նորին՝ խնդրումէ Արարատ
ամսագրոյ միջոցաւ հրատարակել զայնս ի լուր
ազգայնոց. և եթէ ոմանք կարծիքաւոր են բարե-
րարների հրատարակութեանը և նոցա տուած
օժանդակութեանը՝ ինչպէս որ այս տեղումն ոմանք
կարծիքներով տարածելով Հոգաբարձուաց վրայ
որպէս զի նոքա կերած են փողեր, որովհետեւ
Հոգաբարձուներից մինը իւր առևտրական գոր-
ծոց համար ման գալով անցեալ ամառը Բաքու,
Համախի և Մակարիայ մեծ զումար է հաւաքել,
այսպէս էլ Բուլթալից եկել է փող ու կերել
են, այս պատճառաւ ամեն մարդ իրաւունք ունի
բողոքելու Հոգաբարձութեան վրայ Արարատ ամ-
սագրոյ միջոցաւ, որ նա ևս կարողանայ նոցա դէմ
պատասխանելու:

Աւելորդ չէ յիշել, որ այս հրապարակական ակտը
կարգացուեցաւ համայն տեղւոյս Հայ արանց և կա-
նանց հասարակութեան առաջը փետրվարի 5 ին
մեծ հանդիսով, այնպէս որ այսպիսի ապաւորու-
թիւն ժողովրդեան վրայ՝ և ընդհակառակն ժո-
ղովրդոց ցցուցած համակրութիւնը՝ դէպի ուսում-
նարանը նա և նիւթապէս օժանդակելով՝ համար-
եան քաղաքումս չէ եղած ոչ մէկ ժամանակ:

**Խաճաճութեան Գործող Գործողութեանց
Լ. Արարատեանց.**

Ի 6 Դեպքի 1872 ամի

Գործող:

Հ Ա Շ Ի Ի

Ի 5 Դեպքի 1872 ամի

Օրիորդական Մարիամեան ուսումնարան Հայոց
Գործող ինչպէս յայտնի է ամենեցուն բացուեցաւ
ի 4 հոկտեմբերի 1870 ամի հրամանաւ Նորին
վեհափառութեան Տեառն Տեառն Գէորգայ Գ. ի
ամենայն Հայոց Վաթնադիկոսի, ընդ հոգեւոր հո-
վանաւորութեամբ վիճակաւոր Առաջնորդի թէմիս
Վրաստանի և Իմերէթի իսկական խնամակալու-
թեամբ երից անձանց — Գործող քաղաքացեաց
Գրիգորի Գուլիշամբարեանց, Գրիգորի Դաւթեանց,
և Եսայեայ Ամիրաղեանց, օգնականութեամբ և
գործակցութեամբ երկու վերադիտող քահանայից
Տէր Յովհաննէս Տէր Մինասեանցի և Տէր Եղիշէ
Տէր Սահակեանցի. Ուսուցիչք և վարժուհիք
Դպրոցին են երեք, իսկ աշակերտուհիք 45:

(Մնացեալն ի յետագայ):